

С. ПИЛИПЕНКО.

АФАРБІТ.

(БУВАЛЬЩИНА).

Я конче вирішив його вбити, цього капосного короля. Спочатку я довго вагався. Мій марксистський світогляд говорив, що особа в історії—ніщо, а індивідуальний терор є безглуздя. Але коли захорів тов. Ленін, і я пригадав, що це є до певної міри наслідок есерівської отруєної кулі, коли фашистський наймит Конрад в Лозані убив по-зłodіяцькому, іззаду, тов. Воровського, коли монархисти в Болгарії своїми бандитськими наскоками змусили виїхати звідти наше радянське посольство—терпець мені увірвався.

Треба помститися. Це—раз.

А по-друге: хіба особа, видатна особа, не є тим організаційним центром, круг котрого купчаться певні класові сили? Тим конденсатором, звідки йдуть проводи на слух'яну периферію, слух'яну тому, що в тім конденсаторі-особі втілено авторитет цієї класової групи? Гай-гай! Авторитарність ще така сильна, така глибока. Багато, багато комуністів, як захорів тов. Ленін, розгублено плакали: що ми робитимемо без нього?

Цей королік, що маю я його неодмінно вбити, ніякий геній, ніякий талант. Це сіра, звичайна людина. Але круг нього купчаться наші гетьманці, монархисти всіх кольорів, оргеші, фашисти, всяке контр-революційне сміття. Він—осередок їхнього мерзотного павутиння. Пірвати його—й всі липучі нитки розвіються, переплутаються. Доведеться плести наново.

Так. Я вже наважився.

Мій акт буде актом дезорганізації ворожого стану. Хоч на де-який час. Це—ніби на пиві бачимо налички «Баварія», «Трьохгорне». Я зірву наличку—хай підшують иншу. Поки-то зазнайомлять із нею маси. Адже масам треба прапора, щоб маяв десь поперед колони. Нема прапора—за ким іти?

Я забув повідомити, де такі думки снувалися в моїй запальній голові.

Напівтемна «Bier-Halle» близько королевського палаца. Туди ходили піячити різні челядники. Там я міг довідатися про всякі королівські звички, щоб винайти слушний момент для атентату.

Вже не вперше я спускався в цей закислий льох. І не один метр пива вихилив із льокаями з королівських покоїв... Може ви не знаєте, як це пити пиво метрами? Напевно ні, бо метрична система ще в нас у проєкті. Так от, бачите, кельнер несе вам кружку пива, а під нею кружалко, сантиметр завишки. Кричите:

— Ще кружку!

Наливає ще, а на стіл кладе друге кружалко.

— Годі. Рахунок?

Подивився:

— П'ять кружалків—п'ять кружок. Що це ви сьогодні мало п'єте?

— Мало? К чорту з вашими кружалками, крамарі дріб'язкові, катеринщики! Давай доброго кухля. Покажу, як колись наші прадіди-запоріжці гуляли.

Та й гульнув же! Показав—на свою голову, бодай не згадувати... А винен був отой стариганчик—фельдшер із королівської амбулаторії. Сам би я не пив, його хтів укачати. Довгий на язык був лисий німець, як уп'ється. Ото й сьогодні верзе й верзе:

— Що ви думаєте: я таки простий собі фельдшер? Ні, мій любий! Мое ім'я знатиме всесвіт. Незабаром мій афарбіт уквітчає мені чоло лаврами великої слави. Вже десять років я працюю в хемичній лабораторії королівського університету й мої досвіди мають неодмінний успіх. Ось бачите:

Він витаскав із кишені невеличкого слоїчка з якоюсь жовтавою рідиною, а з другої—маленький електрофікатор. Але відразу знов ісховав: до нас наближався кельнер, несучи два великих глиняних чоботи з пивом. Ставлючи на стіл, пояснив:

— Тут по десять літрів у кожному. Колись наші бурші випивали на заклад.

— Ого, кажу: це як за часи Петра Першого на асамблеях «кубок білого орла» фігурував. Ох, і п'янюга цей імператор пранцюватий був! Та й ці рейтарські чоботи саме на його ногу прийшлися б. Бач, здоровецькі! А ну бо, мій славетний винахідцю—за ваш афарбіт, чи як там його, хоч і не знаю, кому й на що він придатний?

— О! аж підскачов учений фельдшер: на що він придатний! На що він придатний! Юначе, юначе! Тільки ваша юність рятує вас від мого презирства й зневаги. Чи ви читали колись «Невидимого» Уеллса, цю чудесну казку? Її нема, цієї казки. Вона стала дійсністю, як стають дійсністю всі казки наших прадідів, перетворені в реальне життя могутньою силою сучасної науки. Незграбні цяцьки колишні катапульти перед сучасними броневидами. Так і «Наутилус» Жюль Верна дитяча іграшка перед нашими підводними човнами. Цепеліни змусили почервоніти від сорому примітивні мрії давніх фантастів. А я, я—

королівський фельдшер, викину на смітник мізерну целсову макулатуру—його «Невидимого». Я реальними зроблю древні казки про шапку невидимку. Ось вона тут, у цьому слоїчку.

І він знов витяг із кишені свої препарати.

— Слухайте, пошепки продовжував німець, нахилиючись до мене: тільки вам, мій любий друже, я розповіді уперше свою велику тайну, що криється в оцих препаратах. Я її сам ще не до кінця розгадав, але вже близько, близько...

Божевільні вогники блискали в його старечих очах. Ясне діло — мені трапився маніяк. То що ж: може й він знадобиться?

— Пиймо!

Ох, брати мої, товариші! Мабуть і запоріжці такими кухлями не бавилися, Аж ув очах замакітрилось...

А німець розповідав далі:

— Коли намастити щось оцим киснем і відразу пустити електричний ток з цієї машинки—матимемо реакцію, що перетворює ту річовину, робить її прозорою, як чисте скло. Ви Уеллса пам'ятаєте? Ви розумієте, чому це так? Вона після цієї реакції не одбиває променів спектра, але пропускає їх крізь себе. Мій афарбіт робить речі невидимими. І ви питаєте, на що це може знадобитися?

— О, я вже розумію, заперечив я: коли б знаття, яка штука сидить у вашій кишені, ми б не брали цих рейтарських чобіт. Хай би давали кружалки, а ви б їх потім наафарбітували. Так дешево можна піячити.

Німець розсердився, взявся був за капелюха й півником наскочив на мене:

— Я працюю не для цих кружалків. Коли моя практика обмежувалася досі клізмами для покоївок їх величностей, так це не значить, що я повік не переступлю цього становища. Ерліх уславився аж 606-им своїм препаратом, а далі був іще кращий—914-й. Я їх маю за ці десять років теж кількасот. І я досягну свого, чуєте ви, молодий неймовіро?! Ось Ейнштейн усю фізику догори ногами ставить своєю теорією. Рушиться думка про незмінність елементів. А я порушу цілий вигляд їхній. Я здійснию казки Шехеразادي і увіду невидимим у палац Аладина...

Несподівано думка майнула:

— А що, кажу: ви мені цього револьвера не зробите невидимим?

Німець підозріло глянув:

— Нащо вам невидимий револьвер?

— Та ні на що... Хочу вас перевірити, та й годі.

— Перевірити, Хомо невірний! Перста в мою рану вкласти хочете? А що як я вам докажу?

— Докажіть, а ну—докажіть, під'южував я, тим часом не забуваючи ковтати з мого чобота.

У льосі за димом і парою ледве можна було розглянути навіть сусідні столики. Але гамір уже вщухав: було запізно й кельнери загасили частину лампочок.

Наш куток здавався якимось кабінетом середньовічного алхемика. Поставивши собі на коліна довжелезного чобота й умостившись глибше в драному фотелі, я поволі ссав кислувате пиво. А навпроти лисий німець у довгому лапсердаці порався коло мого револьвера. Машинка дзичала, шипіла, роскидаючи синенькі іскри, німець лаявся і знов починав мастити револьвера жовтавою рідиною з слоїчка, муркочучи щось у козлячу борідку.

Мені здавалося, що він десь далеко, і я в якусь щілинку дивлюся на його поранку. А думка снувала мрії. От би справді мені таку «шапку-невидимку». А гей! І Петлюру б укодав з усіма його присними й усіх кандидатів колишніх, сучасних і майбутніх на царів та гетьманів, і фашистським штабам переполоху наробив би, й жандарям спокою б не, дав... Ех, ловко було б! Та тільки бреше старий мізкокрут порепана клізма німецька.

Ліниво думки перекочувались. Ліниво пиво ссалось. Ліниво очі дивилися...

Аж гульк! Що таке? Чи справді револьвера немає? Чи я осліп?

Ні ж бо. Я бачу. Ось німців афарбіт під самим носом у мене сторчить. Під самісіньким носом. Аж солодко й трохи моторошно мені стало. Го-го! Так—це мені знадобиться. Це знадобиться...

Користуючись тим, що новочасний алхімік за своїми маніпуляціями не забував і прикладатися і вже з денця висьорбував, задравши чобота мало не по-під стелю,—я у мент, як він устроїв туди свою лису голову, притьмом ісхопив я слоїчка й машинку й чкурнув через задні двері з «Bier-Halle».

Вихором примчав я на свою мансарду десь у глухому кварталі. Хе! Хай знайде. Та хоч би й знайшов—я вже буду невидимий.

Три хвилині—і я вже голий. І буду голий ходити. То Уеллсів дурень мав собі забінтовувати голову, натягати рукавички, начеплювати на носа чорні окуляри... К бісу все це! Заважає.

Ну, аби рідини вистачило. На ватинку—й обережненько мащуся. Тепер за електрофікатора. Тю, як лоскоче! Нічого, терпи, хлопче: як не отаманом, так славнозвісним терористом напевно будеш. Невидима кара! Треба буде скрізь запишки лишати: «я, великий червоний месник, невидимою своєю рукою покарав цього контр-революціонера. Так буде й всім, хто насмілиться зняти блюзнірську руку на червоний прапор. Я скрізь і ніде. Нема рятунку від моєї руки. Бережіться невидимої кари».

Вони спочатку сміятимуться, гадатимуть, що це витівки якогось божевільного анархиста. Але низка безумно-сміливих атентатів у несподіваніші моменти і в негаданих місцях переконає їх, що тут справа не така проста. Шукатимуть пояснень і не знайдуть їх. А тут іскрізь ці зловісні записки... Надприродній містичний жах охопить їх. Він паралізує їхню свідомість, дезорганізує їхні лави, посіє внутрішню ворожнечу, недовір'я. Кожний замкнеться в собі й тікатиме від своїх спільників, бо не знатиме, де знайде його невидима рука червоного месника.

Го-го-го, старий німцю, я знаю, на що здасться твій хитрий витвір!

А машинка робила своє діло. Мої руки й ноги туманіли. Нахилившись, крізь свій живіт я бачив, що було позад мене. Я став прозорий. Я став невидимий.

Гей, чортова бідності! Чому в мене немає великого люстра? Хіба в це заляпане мушиним калом дзеркальце себе побачиш?

Та байдужки. Перевіримо це на вулиці. Чи бачитимуть? Ох, дурний: мало не почепив на невидиму голову бриля. Ти щеб галоші взяв!

Ну, гайда!

Гола людина завжди почуває себе якоюсь легкою, а мені здавалося, ніби я якийсь безплотний дух. Кортіло стрибати, танцювати, кричати на весь голос. Та й побавився я, нівроку!

Ота товстозада перекупка на розі здавна викликала в мені безмежний гнів. Це як у поета Юльяна Шпола зі збірничка «Верхи»:

Рили ми, рили...
Вистьобали весь піт із жил,—
А пиката перекупка
Прийшла і сіла,
Заялозила в сало
Обрійний порив.

Так, так товариші! Доки там на розі сидітиме ця баба-перекупка—не повірю, що наступає соціалістична доба. Про це вже писав і ще писатиму. Бач, які очі свинячі на ряжці буряковій?

Ух, і затопив же я по цій ряжці! Аж перекинулась та спідницею накрилась, проти сонця задом виблискуючи. Закувікала свинею, заверещала, як тисяча грамофонів попсованих.

Стою і сміюся: не бачить. Ага, стерво! Так ось же тобі ще, а ось іще, та й ще, ще, та й ще ще та й ще ще... Годі. Одвів душу.

Хм... Оце геройський вчинок. Побив перекупку революціонер. Здорово! Може, думаєш, від того соціальні взаємини зміняться, скорше комунізм настане? Та-ак... Мій атентат, мабуть, того ж вартий.—Ет! знов вагатися? Гуляй далі, одводь душу...

Стрибонув в автомобіль: порожняком кудись перся. Не бачить шофер. Ну, вези. До театру? Добре. Подивимось. Що—«Фавст»? Гаразд. Там теж алхемія. Тільки професор Штейнах фавстів тепер инакшим способом робить і душ не купує.

Пішов проходом. Скинув брилика в якоїсь огрядної пані-непманки. Висмикнув із камзольки в ~~якогось~~ годинника ~~й~~ кинув долі. Зірвав у генерала еполети. Сіпнув за бороду важного пузія. Дулею протяг по носі модника-джигуна. Кинув недокурка в декольте розмальованої цяці.—Го! Скрізь скандал, башкет, гвалт. Один на'дного нарікає...

Прямую далі—на сцену. Нехай в усі біноклі дивляться. Чорта zobачать! А з усіх боків так і лоскоче, так і кортить іще щось устругнути.

Співає.

Дозвольте вам подать,
Красуню любя, руку...

—От і не дозволю, дурню намащений! І вам там не дозволю спокійно баньки лупити, йолопи партерні! Невже ще й досі у ХХ сторіччі ця допотопна опера дає вам насолоду! Невже не винайдете иншого мистецтва, инших форм, ~~достойних~~ емоціональності нашої переходнової доби? Гробаки ви тлінні й гробацький смак ваш. із вашими дуетами любовними й аріями передсмертними. Вампуки на вас мало, одоробала опероманські...

Ще б і далі лаявся, сівши на суфлерську будку, так запнули завісу й по сцені забігали, шукаючи: хто це тут збожеволів?

Тоді опам'ятався: ну чи не дурень? Так же можна ввесь свій план провалити. Знатимуть, що між ними є якесь невидиме створіння й будуть обережніші. Годі дитинчувати! Перевірку зроблено.

Пішов.

Ось королівський палац. Коло брами вартовий. Наближаюся і чхаю. Обернувся вусатий. Не бачить. У фіртку й до самого палаца. Довжелезні коридори. Два гвардійці стоять біля якихось дверей. У ківерах, наче з наполеонівської гравюри минулого сторіччя. Гуркнув клямкою.

— Хтось хоче вийти.

Одчинили раптом, а я—туди. Бачу: зала, зеленим стола довженного вкрито. Навкруги у фотелях із різбляними спинками мастодонти лисі сидять. На грудях бинди ріжнокольо-

рові, хрести, ордени. Раду радять. А на чільному місці сам король, що його вбити мені треба.

— Ну, знищити цю блощицю, ще є час. Не втече нікуди. Відразу послухаю, що вони тут планують.

І сів у куточку на канапі, що під стінкою стояла, саме проти «його величності», самовільством великої.

А він таке промовляє до радників своїх:

— Московський Інтернаціонал розіслав своїх агентів іскрізь. Кожний наш крок вони стежать, прокляті. Ми непевні, що й тут, у цій залі нема їхнього шпигуна, що він не сидить десь на канапі...

Ой, лишенько! Мимоволі очі всіх перебігли стільці й канапи й опинились на мені.

— Чортів німець обдурив. Афарбіт нікуди не годиться. Збрехав панський підлизень і завів мене в їхні лабети...

Я подивився вниз. Мої руки лежать, чую, на моїх колінах. Крізь їх бачу позлочені цвяшки на фотелі й зморшки на його зашкарублій шкірі. Ні, фельдшерське зілля ще ділає. Я—невидимий. Чого ж це всі так до мене придивляються?

Пересунувся в другий куток. Наче-б то заспокоїлись. А король каже далі:

— Їхні окремі агенти нам нестрашні. Хай собі роблять, що хтять. Страшно тоді, як повстають маси. А маси повстають не від агітації окремих людей. Їх агітує життя. Ми мусимо так поводитися, щоб голоса цієї агітації не було чути за іншими голосами. В цьому мудрість керовників держави. Хтось із тих комуністів сказав, що класи обдурити неможна. Але він сам може обдурити себе. І от я хочу мати провокаторів серед тих, хто загрожує тронові. Ми купимо тих, хто придурюється народніми приятелями. Хай брешуть пролетарям, хай показують не ті двері. І хай сидять тут, між нами, яко наші спільники. На оцій канапі близько нашого стола місце представникам соціалістів. Дати їм їхнє демократичне «загальне й рівне»...

Знов усі облізлі голови обернулись до мене і в очах у них замерехотіло здивовання. Де-хто навіть підвівся, щоб краще придивитися. Примарою, видимо, здавався я їм.

— От тобі й наафарбітувався! Що його робити? Посеред цих генералів я голий голісінький. Без ніякої зброї. Це тобі не перекупка й не театр.

Тихесенько по-під стінкою почав пересуватися до дверей, оглядаючись на лисих опудалів. А вони дивились мені в очі чи то страшучись, чи то дивуючись. Де-хто виймав хустку й протирав окуляри. Товстий фельдмаршал підвівся й попрямував до мене, придержуючи шпагу. Олив'яні очі втопив просто в мої.

— Ге! Це я стуманів,—раптом блиснуло в мене, і я прожогом стрибонув до дверей, перекинув дужого гвардійця

й затупотів по сходах. Навздогін постріл. Дарма! Хвилина—і я на вулиці. Ще скількох часу—і вдома...

Простерся на ліжкові, відсапує і думаю—(дзеркальце в руці).

— Що за пригода? Ось я дивлюся—і мене немає. А вони помітили. Неясно, але помітили. Чи в їх очі не такі? Очі?

І раптом думка:

— Стривай, любий мій! А як *ти* їх бачиш? Значить—у тебе очі непрозорі? Значить—у них одбиваються образи? Значить твої очі видимі? Вони бачили мої зіниці десь у повітрі. А я, дурень зелений, повірив Уеллсовим казкам. Ех, мудродурче, разом із тим німцем безтямним.

З пересердя гелнув себе по лобі і... прокинувся.

Переді мною стояв кельнер і казав:

— Час пиварню зачиняти. Дозвольте за пиво одержати.

— А де ж мій товариш подівся?

— Хто? Той дурисвіт невидимий, що з афарбітом у кишені носиться? Він тут усім гостям набрид, тільки ви його, видимо, не знали. Вже давно вислизнув, мов та ящурка.

— Чортів фельдшер! лайнувся я.

— Хто фельдшер? заперечив кельнер: ви краще подивіться, чи все у вас по кишенях. Це ж агент його величності...

Справді: крім револьвера, бракувало моїх документів—і липових і справжніх...

Ви думаєте, що я випив цілий чобіт? Помиляєтесь. Він стояв мало не повнісінький.

Не сплутуйте афарбіта з морфієм, бо будете, як і я тоді, заарештовані.

Москва 6/VIII-23 р.

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

З Е М Л Я.

ОПОВІДАННЯ.

— Ш-шарх!.. — Ш-шарх!..—почулось тихим раном ще в півсонному степу.

Стиснувши зуби, Стасюк підвівся споміж пшениці навколішки й обережно поглянув наоколо.

Через позлотисте море колосся він побачив, що знизу, від балки, зайшли косарі. Здалека до його ясно доносилося, як дзвенять коси:

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Він знов ліг на своє логово. Через два-три дні на всьому степу не буде ніде пристановища. Все викосять. Проса?... Але вони низькі й рідкі. У їх не сховаєшся. Хоч провалились крізь землю.

— Проклята!.. Через тебе пропало життя!..

Він з усього розмаху вдарив кулаком по сухій ріллі. Але його кулаки були такі малі й безсилі, а земля така нерухома й байдужа. Він вразив до крові руку й вибив тільки ледве помітну ямочку, що в їй і жайворонок не звив би собі гнізда.

Злість і відчай навалились на його. Шпурнув геть від себе рушницю й перевернувся на спину. Лежав і дивився в небо. Але й вранішнє небо, чисте й лагідне, дратувало його. Мусив зажмурити очі й лежав нерухомо, як труп. Тільки в висках, коло вуха, пульсували артерії.

Думав. Горів у думках—важко, покровом і все в тих самих думках, як сире поліно в печі. Стало душно. Розстібнув комір.

— Ех, земле, земле!.. Проклята ти, заклята на віки вічні! Через тебе пропало все, все!.. А ти мовчиш, німа й непочутна, тобі й жалю немає, що на тобі ллється кров!..

Маленький сірий коник несподівано кинув йому на обличчя своє тільце, мов грудочку сухого чорнозему. Змахнув його рукою. Перевернувся на бік і знов почув, як там, коло балки, дзвеніли коси.

Вони добіраються до його. Залізними зубами рвуть жовті сухі стебла й злосливо гукають, немов хотять, як птаха, спужнути його, вигнати з хліба:

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Нічого, не злякають. Він сам вийде...

Кидав думки в один бік і в другий: де знайти захист?.. І не знаходив його. Тільки ніч темна була йому тепер захистом. Тільки рушниця зосталась його оборонницею. Тільки вона тепер вкупі з ним мстилась над ворогами, бо товаришів немає: тих убито, а ті порозбігались.

Але вже не вистачає набоїв. Скоро прийде час, коли його візьмуть голими руками.

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..—чує він далекий, але настирливий, невідстанний поклик.

Ліг на черево, підгорнув під лоба складені одна на одну руки й знов замлів. Згадалась довга-довга й така тепер далека стежка його короткого життя.

Як недавно все діялось і як давно!.. Тільки одружився—взяли на війну. Кидали з одного фронту на другий... Ганяли, мов босого по пожарищу, поки не попав з простреленим плечем до лазарету. Одужав—знов у пекло... А там прийшла свобода й на своїх киплячих хвилях принесла додому.

— Земля!.. Земля!..

Тільки й чути було ті слова по всіх усядах. Тільки про це й говорили скрізь по Україні.

І ось він—делегат від свого села на повітовому селянському з'їзді. І тут ті самі слова:

— Земля!.. Земля!.. Земля!..

Від кожного села виступали промовці і всі говорили в одно. Дійшла й до його черга. Було вже пізно. В театрі, де відбувався з'їзд, нічим було дихати. Але він не помічав того й, тільки чуючи, як у грудях молотом колотиться серце, вийшов на кін. Мов вітром підхопило його, й він задихаючись викукував:

— Я, як представник од Вавиловської волости, від чотирьох тисяч селян!.. Як будучи на фронті в п'надцяти боях і ранений!.. Заявляю, що наша громада винесла одnogолосну резолюцію: всі землі панські, казньонні й монастирські—одібрати й передати селянам у вічне володіння!.. Без викупу!..

Грім оплесків покрив його слова так само, як і всіх попередніх ораторів, що говорили ті самі слова, проводили ту саму думку.

— Доволі пили нашої крові!.. Буде вже драти з нас шкуру!..

І знов оплески й оплески. Хотів ще казати, але давно підібрані слова несподівано розбігались, і він тільки додав:

— Земля, воля й братерство!.. Смерть ворогам народнім!..

Вернувся додому. Йшов зі станції пішки. Земля горіла під ногами. Йшов і бачив, що скрізь по степу ходять люди: по одному, по двоє. Ходять, придивляються до землі, наглядають найкращу, щоб захопити собі... починати оранку.

Росповів на сході про те, що було на з'їзді.

Як тоді раділо все село! Які надії розцвіли в душах селянства! І які вдячні були йому, Стасюкові, мов через його йшло до їх щастя.

— Вся земля наша!.. Ні копійки викупу!.. Буде вже панам смоктати кров нашу!.. Все майно панське забрати й розділити між людьми!.. Все воно наше, нашими мозолями зароблене, нашим потом полите!.. Годі хилити голови лежням!.. Годі в ярмі ходити!..

— А-джа-джа!.. А-джа-джа!.. А-джа-джа!..—доноситься до вух Стасюка від балки. То косарі гострять коси, щоб скоріше добратися до його. Косять хліб панам, що колись селяне з такою вірою й радістю сіяли для себе.

— А-джа-джа!.. А джа-джа!..

Так усе несподівано перевернулось на інше.

Прийшли німці, почались сікуції, вимагання контрибуцій. Знов на селі появились пани й управителі. Приїхав і їхній пан, Дудник. Привіз з собою тридцять німців і почав пороти селян. У першу голову схопили його, Стасюка.

— Він привідця й коновод! Він збив усе село! Він їздив на з'їзди! Він грабував худобу!

І сікли його, немилосердно сікли..

Досі ще неначе хто приском сипе по спині при спогаді.

— Коли так, то знатимете ж мене!—рішив він.

Узяв рушницю, зібрав товаришів і пішов бити панів і глитаїв. Де проходив, там палало панське майно, де попадався до рук пан,—одна була йому честь: куля або петля.

Пів повіту пройшов страшним месником Стасюк, поки не навели на його свої ж люде німецьку силу. Тепер нікого не залилось від його товариства, й сам він, зацькований і загнаний, ховається від людей в останніх хлібах.

Покосять їх, тоді кришка.

Зараз прибився до рідного села; думав, може яку допомогу дасть жінка.

Бачився з нею в леваді, але ніякої надії не подала вона йому: усе село проти його. «Це він піддурив нас. Через його загинула наша праця, через його пороли нас. Нехай іде, куди хоче, а ми покривати його не будемо! У кожного одна голова на плечах!» І більше всіх проти його говорить сусіда ближній, Панько Деркач, старий Деркач. Бо двох його синів били німці шомполами.

— Що ж тепер робити?..

Це питання вже кілька день стояло перед Стасюком, і він не міг підшукати на нього відповіді. Голова була порожня, як пляшка, що носив у їй воду. Узяв ту пліскувату пляшку в руки, подивився й кинув на землю. Хотілось їсти й пити, й не було ні хліба, ні води. А сонце вже піднялось високо й пекло палючим жаром. Хиткий прозорий холодок

від сухих стебел пшениці не давав ніякого захисту. Вітерець пробігав десь вгорі і, тільки дратуючи, лоскотав сухий колос.

Стасюк лежав і несвідомо довбав пальцем землю. Червоне сонечко круглястою емалевою крапкою виповзло йому на руку й спинилось. Дмукнув на його, але воно не хотіло летіти. Збив пальцем.

Було скучно й важко лежати без руху. А там скреготали й скреготали коси, гострили зуби на його:

— А-джа-джа!.. А-джа джа!.. Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Пекло сонце. Шелестіли сухі колоски, а відчай глибше й глибше запускав свої гострі пазури в серце.

В ночі Стасюк прийшов додому. Нічого не кажучи, ні про віщо не розпитуючи, ліг спати. Спав довго й твердо, неначе після великої важкої праці. Ніхто не турбував його сна.

Прокинувся, коли сонце вже підбилося зовсім високо, умився й сів до столу.

— Ну, жінко, чим частуватимеш свого хазяїна?..

Хотів усміхнутись, але тільки скривив в усмішку губи. Очі zostались суворі й застигли, мов крига.

Молодиця з тривогою глянула на чоловіка. Був худий і чорний, оброслий бородою. Губи йому порепались, волосся пасмами звисало на плечі й лоба. На лівій щоці червонів новий шрам.

— Чим частуватиму?.. Що єсть, те й їстимемо.

Вона поставила перед ним миску, — поклала груглясту, з боку вищерблену, дерев'яну ложку й окрась хліба. Потім вийшла в сіни й принесла глечик молока.

— А Андрійко ще спить?

— Спить.

— Збуди його. Будемо гуртом снідати.

Молодиця збудила сина. Хлопчисько років чотирьох протер кулачками очі й боязько глянув на кудлатого й бородатого чоловіка.

— Татко!..—нарешті весело вимовив він, пізнавши батька.

Обличчя Стасюка освітілось усмішкою.

— Йди сюди. А ти чого не сідаєш?

— Я вже їла.

— Сідай!

Мусила сісти до столу, бо в голосі чоловіка почувся приказ. І взагалі він сьогодні здавався жінці незвичайним. Стримана суворість холодила його палку вдачу. Немов він на щось наважився й таїть якісь думки.

Стасюк узяв сина собі на коліна, обережно притиснув лівою рукою до грудей і на хвилину приторкнувся обличчям до його м'якого й білого, як льон, вигорілого на сонці, волосся. Жінці здалось, що в його на очах залисніли сльози. Але він різко крутнув головою й прогнав їх.

— Будемо їсти.

Іли мовчки, не хапаючись. Стасюк їв сам і годував з своєї ложки сина. Клав її, підбирав з столу крихти товстими незграбними пальцями, повагом ніс їх до рота. Потім знов брався за ложку.

— Що каже батько?

— Нічого, мовчать.

Стасюк глянув на жінку, на її потуплені додолу очі й різко поклав ложку на стіл.

— Іж!

— Наївся вже. А мати?

— Мати жаліють тебе. Хотіли передати грошей і прохати, щоб ти десь поїхав, або в Одес, або в Миколаїв, щоб переждати який час.

Стасюк з полегшенням видихнув повітря з грудей.

— Грошей мені не треба... А люде?

— Що ж люде, як вовки!.. Дізнались, що ти вернувся, й кажуть: «піймаємо й видамо німцям». Найбільше Деркачі... Та й Ващенки, й Коцюби, всі багачі й біднота туди ж. Учора, ще ти не приходив, Василь Коцюба зустрів, питає: «Що? вернувся Петро?»—«Ні»—«Брешеш!»—каже.—«Тільки все одно—піймаємо. Годі дурити людей!»

Замовкли. Стасюк дивився в куток і тарабанив по столу товстим і довгим, обведеним чорним ободом, нігтем. Потім підвівся, спустив сина з рук додолу, став проти божниці й двічі перехрестився.

— Спасибі.

— На здоров'я.

Жінка прибірала з столу, а чоловік двічі пройшовся по хаті й знову сів до столу. Мовчав кілька хвилин, дивився, як вона замітає хату. Ждав.

— Сідай, побалакаємо,—сказав він, коли жінка поставила віника в куток.

Руки в молодиці упали, мов не свої. Вона так і ждала, що щось буде, що Петро не даром такий похмурий.

— Іди й ти, синашу, сюди! Щоб і ти чув...

Хлопець довірливо підійшов до батька.

Стасюк хвилину помовчав, немов набираючись сили.

— Говорю тобі, Зінько, як перед Богом, оце в останнє... Бажав я добра людям, не шукав для себе нічого, а вони тепер хотять видати мене німцям... Мов на вовка збіраються на мене...

Обличчя Стасюкове мінилось, тремтіли й смикались кінці губ. Йому було важко говорити, й він немов виривав слова з грудей, мов тирсу з цілини.

— Всі кинулись на землю... З-за неї плеться кров, з-за неї ворожнеча!.. А хіба біднота добилась того, щоб узяти її в свої руки?.. І була вона у багачів, і зараз у їхніх руках, у їх вона й зостанеться! А я з-за неї людей убивав...

— Що ти кажеш, Петре!..—жахливо скрикнула жінка й дивилась на чоловіка великими наляканими очима.

Люде говорили, що Петро убійник, але вона не вірила. Тепер він говорив сам.

— Еге, убивав!.. Убив власними руками Карпенка, Смілянських, Губчича... На цих руках кров!.. А для чого, а кому з того користь? Ті, кому хотів добра, ті, з-за кого душу занепастив, ті тепер мої найлютіші вороги! А все з-за землі!.. Будь вона проклята, та земля! Нехай вона тернами, бур'янами заросте, нехай піском та камінням візьметься!.. Он Деркач іде... Іди, йди сюди!.. Підходь ближче!.. Не бійся!.

Стасюк бачив, як проходив повз хату Деркач і приглядався підсліпуватими очима в вікно.

— Я тут, тут!..

— Петре!.. Цить!..—благала жінка.

Сльози текли по її обличчю.

— Нічого, все одно!.. Нехай чує... Я не втечу, нікуди тікати! Нехай, що хочуть, те й роблять!..

— Та може ж таки ти поїдеш до Одесу?..

— Не поїду. Не того я прийшов до дому. Прийшов прощатись. Прийшов подякувати добрим людям за їхню правду. Слухай, Зінько: мені вже не жити на світі! Зостанешся з Андрійком. Вчи його розуму, вчи, щоб був трудящий. Щоб ніколи нікому не вірив. Бо скрізь злоба й зрада. Живіть чесно. Може вийдеш заміж...

— Що ти кажеш, Петре? Нічого того не буде!

— Мовчи! Те, що я кажу, те й буде! А ти Андрійку...

Стасюк підняв сина врівев з своїм обличчям, глянувши йому в ясні дитячі очі й мов поперхнувся.

— А ти...

Більше Стасюк не міг нічого сказати, бо не дали сльози. Плакали всі троє.

Нещастя увійшло в убогу, чистенько прибрану хату й стало коло порога, темне, нерозважне. В малі підсліпуваті вікна дивився золотий пекучий день і плив незміряним морем у осяйну безвість.

Купаючись в тому пливучому золоті, червоний молодий півень, з зеленуватою шиєю й чорними крилами, злетів на тин коло причілку й голосно кукурікав, зажмурюючи від насолоди свої червоно-скляні очі. Але Стасюки не чули його крику.

Всі були на степу й село мов замерло.

В сяєві пекучого дня Стасюк ішов по вулиці до волости. За плечима у його висіла рушниця. Що він там робитиме, він і сам не знав. Але серце його було повне образи й рішучості.

Він ішов, а за ним по розпеченій сонцем і розбитій іздою дорозі крок за кроком посувалася його сіро-синювата

тінь. Жінка зосталась дома. Так він наказав їй і вона не насмілилась не послухатись його.

Ось майдан, ось волость. Стоїть, блищить на сонці білими стінами. Чорніють розчинені двері. З їх на двір виходе Панько Деркач. Побачив Стасюка й—назад. Злякався. Але передумав і пішов просто йому на зустріч.

Обличчя Стасюкове перекривилось злою усмішкою.

— Що, доніс, заявив?..

— Кому?.. Що?.. Нічого я не знаю!..

Деркач смертельно злякався й нижча губа в його засмикалась, а очі забігали, як у спійманого на шкоді пса.

— Брешеш, стара собако! Бігав до волости заявити, що я прийшов? Ну, й прийшов і не злякався!.. Беріть, коли хочете!..

Перший гострий момент зустрічи минув і Деркач уже не так боявся, тим більше, що знав, що зараз у волості збираються йти заарештувати Стасюка по його доносу. А він ось і сам прийшов.

— Хто тебе братиме?—гукнув він.—Іди, куди хочеш!.. То тобі мабуть Зінька казала... А я що?.. Про мене...

З дверей волости разом вийшла купа людей. По очах їх Стасюк побачив, що вони йдуть на його. Деркач, не оглядаючись назад, почув, що вони зараз заберуть Стасюка і в очах його гостро майнула думка про це.

Стасюк живо помітив те.

— Про мене—роби що хочеш!

— Брешеш, собако!—перебив його Стасюк і, в один мент вихопивши з-за плеча рушницю, вистрілив.

Розмахнувши руками, Деркач упав на землю.

— Ну, тепер підходьте, ви!..—гукнув Стасюк до тих, що вийшли з волости.

Але вони кинулись назад у двері.

— Тхори прокляті—кинув їм у слід Стасюк.—Не бійтесь, не поженусь!

Повернувся й пішов на гору, туди, де між дерев біліла церква.

— Ловіть!.. Держіть його!..—гукали з волости, але ніхто не насмілювався йти за ним.

Стасюк одійшов трохи й спинився. В душі було порожньо й холодно, мов гробак виїв усю середину.

Глянув навколо. Церква... Колодязь коло неї. Свині риються в баюрі під коритом для водопою.

Згага пекла горло. Пити! Але на що?.. Все одно.

Несвідомо подивився вниз від церкви на село. Там подекуди поміж сірими стріхами хат ясніло золото стіжків і скирт. «З хлібом будуть»—майнула думка. У вікні полівського дому плямою вималювалось широке вигодоване обличчя й довга руда борода.

— Ага, й ти дивишся?.. Дивись!.. Дивись, коли не повилазило!..

І нічого більше не бачучи й нічого не почуваючи, крім глибокої тяжкої образи й того, що йти нікуди й робити нічого, Стасюк раптом поставив рушницю на землю, притис дуло собі під щелепи й, не дивлячись, ударив ногою по замку.

Бабахнув постріл і він з розваленою головою упав на дорогу.

Свині злякано зарохкали й піднялись на передні ноги в своєму логові, але побачивши, що їм ніщо не загрожує, знов уляглись в холодне баговиння.

Сонце лило своє пекуче золото на їх і на Стасюка й почало пригрівати його роскиданий по распеченій сухій землі поміж камінцями й товарячими кізяками кривавий мозок.

Г. ХОТКЕВИЧ.

В КОРШМІ.

«Манашка»...

Се собі жидівська коршма найпоследнішого гатунку, звичайне пристановище керманичів. Тут вони пожадані гості. Коли там десь на Балтагулі, на Шибенім озері, на Перкалабі, за світами десь підіймають клявзу, Манашка зі своєв Суров студят холодці, печут хліби, готовлят всяку гуцулску снідь, бо будут керманичі сьогодні. Гуцул пожаданий гість в коршмі. Як має гріш—може увесь лишити; як не має гроша—кричить: «Шо? Ци моє слово у тебе не вартаєт?» І тоді лиш знай пиши, жиде, бо за слово гуцул тобі десять раз заплатит. Он дзьобні, тобівки, ремені, навіть сокири і швари на продаж у Манашки—се все покажчики гуцульського темпераменту.

Сам Манашка—старий сивенький жид. Страшно гречний. З кождим так витаєть ся, як з рідним татом, мов би сто літ не видів і зрадів неймовірно. Але я бачу, що ся Гречність дорого йому коштує: всю свою ненависть до Го́я, все призи́рство до хама, мужика, він мусить нараз перебирати в одіж Гречности і зносити солону, часом дуже солону лайку гуцула, мусить не дочувати багато річей, мусить терпіти навіть тоді, коли ображають його людське достоїнство, і на все, на все мати лиш одну відповідь: «Ну? Чого хочете?» Бо дійсно гуцул, вилаявши ся, зараз же скаже дати собі щось—руму, ци там чого ще.

Взагалі відбуваєть ся цікавий процес: гуцул часом відчуває попросту потребу над кимось позбиткувати ся, когось вилаяти, показати свою силу і, находячи відповідний об'єкт, позваляє собі на багато річей, але потім чуєть ся немов зобов'язаним надгородити за подіяну кривду і—от чи купує зайву флешу пива чи винаходить ще яку форму. А Манашка розуміючи ся на психольотії, терпеливо зносить все, за те потім, як гуцул підпівши бере чарку за чарков, флешу за флешов, доходить навіть до потреби зафундувати приятелеви «штири—три»—(так гуцул назвав собі шартрез)—тоді Манашка пише кредков на дверох довгі ряди крисок, сам мало рахуючи кілько він їх написав. І, дивлючись, як сей Грейцаровий торг іде собі нормальним шляхом, сьвіжий чоловік чуєть ся, що тут уже, коли не саме «дно», то в усякім разі близько него.

Але помимо того гуцули люблять свого Манашку.

— Се поренний жид—кажуть про него.

За те не люблять його жінки, Сури. Справді, вона вже цілком инакша: з видимою тяготою несе труди своєї професії, видимо тяжко зносить гуцульський жарт. Змовчати й вона змовчить, чому ні, але лиш тому, хто добре, занадто добре платить. З иншим—зуб за зуб і підймає часто таку бучу, що аж шиби дзвенять. Тому гуцуци її не люблять і навіть рідко звертають ся до неї, все більше до покірного і всетерпеливого Манашки.

— Манашко, курва тебе породила! Ходи-но суда.

Манашка кудись вийшов; підходить Сура.

— Ну? Чого вам треба?

— Хіба я тебе кликав? Тебе? Забирай си пріч! Я з тобов ни маю нічьо до розмови. Манашку, на... у твоїй матери!

Віткілась безшумно появляється Манашка зі своєю незмінною фразою.

— Ну—ну?.. Чого хочіте?

— Ти такий плохий, що курки не загрозиш, не то свої жінки. Ти б її бив шо сабашу.

Тут же вештаєть ся похмура згорблена баба. Сиве засмоктане волосє вибиваєть ся неладними космами з-під брудної хустки; кожух смердючий, підрана чорна сорочка і запаска гірша шмати. Страшна, за серце хапаюча картина...

Се гетера була колись керманицька. Ціле жите її минуло от у сім корчемнім чаду, серед п'яних, з обнаженними почуттями, грубих людей. Вони, тяжко наробивши ся, чули потребу тяжко випити, тяжко вилаяти ся і тяжко наситити себе до кінця. Сотні мужчин жадали її, отсеї старої тепер баби; жадали й здобували, а на ранок, кинувши кілька згірдлих слів, відходили назад, до своїх чистих жінок—а вона все лишала ся в сій задимленій горівчаній атмосфері, в сій духоті кріпких слів і звірячих почувань, все мусіла напивати ся до нестями, волокти ся душею по всякому бруді і що-вечера, щоночі бути готовою для нових, все нових керманичів. І так сьогодні і завтра... і так ціле жите... аж поки не прийшла старість...

І тепер вже ніхто її не бере. Ніхто не частує міцною горівкою, аби запаморочити і довести до потреби тішити похоть керманичівську брудними руками; ніхто не уводить за пергородку під град жадних очей, ніхто її не хоче, нікому вона не потрібна. І от мусить за тисячу дрібних послуг просити жидівскої ласки—аби дозволили перебувати в теплій хаті, спати на голій заплъованій підлозі, тулити ся десь в кутку тої самої корчми, якої може вона була найголовнішою принадою колись... А може була Гаэдівською дитиною... А може мріяла колись о щастю, о любови, о молодім коханім чоловіці, о діточках білоголових і тихій хатиночці десь на узгір'ю. І не дав того Бог нічого... От проволочив

по сміттевіках, поганю заліпив душу й уста і назвав те людським житєм. Будь же ж справедливий, чистий Господе, на чистих небесах своїх—і дай же їй там иншу ясну долю!

Але ще низша єсть тут, у сій Вижницький коршмі їстота. Та доки ж низько, у яке підземеле ідуть оті безконечні суспільні сходи?

Се вже щось... щось пів-людського. Молода, ще зовсім молода дівчина, але мов присаджена до землі чиєюсь сильною злібною рукою. Чоло заросло волосем, лице безперестанно усміхаєть ся страшним ідіотичним усміхом, а сама вона, дишучи, переразливо харчить і хрипить. Мабуть проклята хвороба загніздила ся в ній.

Вона ще так молода, а її уже ніхто не бере, і кождий чим лиш може стараєть ся обидити, зневажити се подобіє людини. Я бачив сам, як оден молодий красивий гуцул от так собі, ні з того ні з сього, коли дівчина проходила мимо, плюнув їй з-заду на кожух. Вона тільки огленула ся і ще страшнійше захрипіла.

І так тяжко було се бачити. Він молодий, здоровий, свідомий того, що ще багато красивих жінок віддадуть йому своє тіло з охотою, от опльовує нещасну дівчину, на котру тепер не хоче й глянути. А звідки ти знаєш, гуцуле—може в темряві ночі шукати будеш пласких сих грудей, хотіти будеш сього Богом самим побитого тіла і не дослухаєш навіть страшного сего відтручуючого хрипіння?

Корчма наповняла ся керманичами. Мокрі, передряглі вони входили шумно, свobodно; шваркали шварами по лавицях, засідали за столами, розбували ся і вішали мокрі онучі коло печі.

Хата гула. Ішли, очевидно, в першу руку розмови про пригоди сьогоднішнього дня: кождому хотіло ся розповісти, що з ним ся трафило, як він мудро та хитро виплутався, чим йому поміг Бог. Ті, що потерпіли сьогодні, або мовчали, або зухвалили ся; їх обережно обходили і болючих питань не задавали.

Жид і жидівка і обі оті прислугуючі постаті увихали ся по-між гуцулами. То звідти, то звідти несли ся жаданя, попереду ще зовсім скромні: чарка горівки, таріль дреглів, кулеша, «штруцель», óгрок.

— Я, бра, за соленим óгирком гину. Мой, жидівко! Шо там у росолі руками бацькаєш? Та же то люде пют.

— То шо? Хіба у мене руки які?

— Нно... Ту у коршмі єк си надивит чоловік на жидівське Господарство, то вже му всего си відхоє.

— Наймай собі палац коли так! Дивіт ци на него—пан який! За Грейцар хоче, аби му на золотім тарелі давали.

І шумить коршма одностайним шумом, тече невпинно ріка життя.

Але от перші потреби загірті ся й насититись заспокоєні. Досі не було жадної штуки: гуцул просить бриндзі—дай йому бриндзі, гуцул просить порцію горівки—дай йому порцію горівки. Але відтепер починається вже гра. І як зручно, як вираховано вона провадить ся!

Вже й Сура не огризаєть ся, нікого не лає, а коли їй в лице говорять образливі речі, то лиш сьмієть ся та жартливо хіба ударить гуцула по кожухови. Вся річ в тім, аби керманича підхотити, аби він когось почастував, відчув потребу когось пригостити. Віками вироблена коршемна практика дає певні для того способи—і скоро в коршмі не стає рук для подавання. Бігає Манашка, бігає Сура, бігає низенька, з сина-червона їх дочка, бігає стара гетера, бігає молода, і ще якась дрантива баба, що дрова принесла—і та бігає. Дим від гуцульських люльок стелеть ся хмарами, шум невиразний стоїть в повітрі від гамору—приятельських бесід, покриків на жидів, звуків поцілуїв. Ледве блимають у задусі дешеві лампи, стає ховзко і брудно.

— Ой Тимофійку, браччіку, бери-ко фльоєру! І Тимофій лізе довжелезними своїми руками за вікно, витягає штук шість фльоєр. Манашка кричить з другої хати:

— Там то-та, що хрестом помічена, то має бути найліпша.

Тимофій перепробує їх усі, і оригінальне гудінє разом з тихими жалібними якимись звуками приєднуєть ся до всепоглощаючого шуму. Щось є в гуцульській фльоєрі. Хто-б не взяв її до вуст—а мусить грати тужно, мусить по гуцульски говорити про скорбний спокій полонин пожовклих, про негоди осінні, про потоків немовчний шум і вічне глядінє в небо непорушних просторих верхів.

Якийсь низенький, підхмелений уже гуцулик дріботить сьпіваночками; то той, то той збоку підтягнуть, хтось засьмієть ся. Але скоро вже перестають задовольати звичайні слова, співаки починають добирати щось потужнішого—і при вдатнім присоленім римі вибухає коршма реготом, мов десь вистрілили з гармати поблизу.

Маленький гуцулик—він розсипав дарабу сегодне, тому чув незвичайну «охоту»—уже на середині коршми і гуляє, мягко притупуючи постільцями, дрібочучи трикутно. А в кутку двоє приятелів щиро признавали ся оден другому в вічній приязни і цілували ся mocno. Менше з тим, що за хвилину може увалить оден другого в писок, але поки що—приязнь і медяні слова.

— Парá! Парá! Ану-ко, ну-ко, — частує Василь Миколаєву жінку.—Знаєш шо? Одразу би хлопця вчінила, коби сеї си горівки напила.

Параска регоче. Сей Василь якийсь кривний далекий, від него жарт можна приймати.

— Ци чюєш, Миколайку? Ци чюєш? — термосит Параска чоловіка, але Миколай зайнятий поважною розмовою і лиш відмахуєть ся рукою.

— Миколайчику, ану!

— Шо там таке?

— Та ци чюєш шо Василь говорить? Шо я би одразу хлопця вчінила, коби лиш сеї горівки си напила.

Миколай усьміхаєть ся і мовчки простягає пугар Василеви. Бо Василь знає ек жертувати: Миколаєви з жинков Бог не дав дітей і се є жура їх гарного гармонійного подружжа.

А Маріка, як тільки Тимофій куда відвернеть ся, заводить фіґлі з його братом, Палійчуком. Палійчук, се кучерявий, повногубий хлопець, типовий сільський дон-жуан. Він жадних заходів коло жінок не робить, не ловить їх ні на гарне убранє, ні на причісанє волосє, а просто знає, що вони самі зловлять ся от на буйні, хоч і ростріпані кучері, на моцне хоч і давно немите тіло і взагалі на справність цілого молодого інвентаря.

Палійчук витяг з бесаг колач і простягає його Маріці, але сам не пускає з рук, тримаючи на пальці. Маріка собі зачепила палець і тягнуть колач аж поки розломили. У Палія лишила ся більша половина.

— Х-і-хі... А ек ми при слюбі ломили колач з Тимофієм, то в мене бирша половина си лишила.

— То з Тимофієм, а то зи мнов,—підморгуючи каже Палій і відходить від Маріки, хоч саме тепер нема Тимофія і хвиля спосібна. Се якась тонка природна вирафінованість, рахована на жіночу психольоґію.

І доч Єви робить так, як роблять усі дочки Єви.

— Палійку, Палійку... йди зда...

— Чьо?

— Та йди...

Палійко підходить. Вона починає йому щось шепотіти на вухо, аж він сьмієть ся і бе її по грудях. Потім знов відходить, хоч вона тягне його за рукав.

Мене, очевидно, ся Маріка не вважає навіть за людину. От як древні матрони рабів. На дарабі, поховзнувши ся, вона ухопила ся аби не впасти за мене, а потім, не випускаючи руки, питала—ци пан жонаті?.. Я з сумом відповів, що жонатий і то ще моцно жонатий. Ся відповід сильно Маріку розчарувала і вона пустила мою руку. А коли відтак на друге питанє—ци й жинку зи собов куда-сте узели у гори?—відповід потакуючо—відвернула ся і більше мене не помічала.

І тепер, заводючи фіґлі з Палієм, не звертала на мене найменчої уваги.

— Ой чоловікови искажу! — пробував я вийти з нірвани.

— Невілно! — кокетливо усьміхаєть ся Маріка і грозить пальцем.

— Та ж то брат Тимофіїв.

То й добре, що брат. Не все одно—що Тимофій, що його брат? Одна кров,—регоче, здорова свободна самиця.

Тимофій прийшов.

— Хто се тобі колач дав?

— Палій.

Тимофій хмуристь ся.

— А що се з тобов Палій заходить?

Зимним, надзвичайно здивованим рухом здвигає Маріка плечі, абсолютно не розуміючи о що чоловікови ходит і недбано, крізь губи кидає:

— Дурень.

Тимофій мякне від сеї ласки.

— Та то я шуткую.

Але він уже трошка підхмелений і його дратує красота його жінки, його власности. Жадними очима він дивить ся на червоні губи, на розпалахкочені щоки і чимось нетерпливить ся. Потім приймає солідний, діловий вид і поважно звертаєть ся до товариша.

— Ну, браччіку Міха. Онтам у кутку бесаги мої, сокири. Посокоти, браччіку.

— А ти де?

— А я ще маю справунки у місті. Іди, жинко.

Маріка підіймаєть ся і мовчки йде. По се ж і віз її Тимофій аж з Ростик, наражаючи на небезпеку. І вони уходять, молоді, сильні, здорові. А гуцули роблять вид, що ніхто нічого не помічає, ніхто ні очім ані на ніхоть не догадуєть ся.

Лиш хтось, нахиливши ся:—«Кгм»!—кахикає в пугчар собі. А з другого кутка другий хтось: «Кгм»! «Кгм»!—відкашлав ся двічі. А третій хтось зробив підозрілий якийсь звук, а Палійко весь освітлений від здержуваного сьміху, ледве промовляє:

— Ек горобці—на льоту.

Але на тім і кінець. Скоро всі о тім забули і загуділа, загомоніла коршма одвічним своїм шумом історичним. Так само гуділа вона і за часів Володимира Святого, коли жид першу коршму отворив у Києві; так само гуділа під час татарського нашествія, коли Батисеві орди звалили ся на коршемну Русь; і в козацькі часи так само гуділа, а козак висьпівував до неї:

Ой коршмо княгине!

Чом у тобі добра козацького багато гине?

І сама еси неохотно ходиш,

І нас козаків-нетяг без свиток водиш.

Ось вони, сі козаки—нетяжища. Сидять в тій же самій коршмі, так само одурманюють ся і той сам жид прислугує їм, що прислугував триста літ тому назад. І вони ті самі, такі самі, і були, і єсть, і будуть іще багато часу.

На різні голоси гуде коршма. Ніч тікає звідси і ніхто не знає яка пора тепер на дворі, тут так шумно, так весело, що не хочеться знати щось о часі.

В двері просовується якась дивовижна фігура. Щось циbate, в довгій аж до п'ят свитині невиразного якогось кольору—от неначе Злий Дух середньовічних трагедій. Капелюх обвис, в руках величезний костур і певно під полою тримає засвічену ліхтарню. Підійде до вибраної жертви, замогильним голосом скаже: «Іди за мною»—і поведе до якогось підземелля.

Я не дуже помилився, бо се була дійсно страшна особа—поліціян! Але він був в якимось добрім гуморі і нікого не освітлював ліхтарием і нікого не тяг в підземелля. І овшій—се була дуже мирно настроєна власть, хоча підсівши до мене і старався він запевнити мене в безграничності своєї могутності.

— Що я можу, то я можу, а що я не можу, то я не можу. Бо є припис. На всьо є припис. Сказано, що світло мусити гасити о девятий годині—най си гасит, хочь би там не знати шо.

— Але я щось виджу,—діссоную я,—шо воно щось—довше ся світит троха...

— То правда, але на то-то дивити ся отак о!..—і він розставляє перед лицем п'ять пальців.—Світити си доків я позволю. А як скажу—гальт!—мусити погасити. Мусит, хоть би там ни знати шо. А якже! Мусит, бо я маю рехт. Шо вин гадає шо мене за два леви місячно купив? Чи як він собі гадає? А як у тебе шо станеться у коршмі? Кого тоди будут зараз чіпати? Мене!—і він гордо бив себе в груди.—Мене зара', будут чіпати! Мене!—«Ти, скаже, був тої ночі там і там?—Я!—А докив си світило? Ага!»

Дико і неспокійно ставало в коршмі. Один молодий сильний гуцул, уже зовсім п'яний, підходив до кожного і буквально кожного задирав. Але то не гонір тверезому з п'яним заходити, тому всі його збували як будь. Се ще більше непокоїло Франчукового, бо йому хотіло ся бити, рубати, а не було кого, не було що. І він ходив від стола до стола, тяжко відсапуючи, зачіпаючи ся до кожного. Десятки очей непомітно, але уважно стежили за ним, але ніхто спровокувати не дав ся. Мов згода мовчазна зайшла у коршмі—не дати Франчуковому ні до кого вчіпити ся.

От він підходить до якогось молодого, менше розважного гуцула. Хапнув його одразу за поперек і підніс д'горі. Се образа, отак хапати людину, як ковбок, але молодець не виривається ся, не хапається топором, а висює в повітря, виспіває коломийку. Франчуків ставить його на землю і, безсмысленно поводячи очима, відходить.

Бойко сидить на лаві. Смирений тихий бойко. Чомусь гуцули взагалі не люблять бойків і навіть вважають за лайку, коли обізвати гуцула бойком.

Франчуків підходить і штовхає у бік.

— А-но прич, ти, бойку!

Бойко поводить по всій коршмі очима, але коршма не помічає його. Коли б що стало ся—ніхто за бойком не стане. Сама гуцулія пет.

І бойко покійно встає, пересідає на другу лаву.

— Ну, я вже й пішов. Що з того що я бойко? Як бойко то вже не людина?

Франчуків важко кидає мокру швару на те місце де сидів бойко, а сам іде знов крутити ся коршмов. Щось мов ирве ним, щось в нім нуртує.

Казав дати собі порцію горівки. Тримаючи чарку в руках, підходить до Василя і стоїть кілька хвиль, важко сопучи і поводячи безсмысленими очима.

Василь робить вид, що не помічає, і говорить з приятелем.

Франчуків підносить чарку до уст, половину випиває, а половину випліскує Василеві на кожух. Я бачу, як того всього пересмикнуло, але він стримав себе.

— Що ти лееш?

— А що?—Франчуків відповідає борзо, мов не маючи часу чекати. А ніздрі у него вже роздувають ся і рїт півроскритий важко дише.

— Я тебе питаю—що лееш?

— А що ти міні зробиш?

— Та я вже знаю, що я тї зроблю, лиш ти міні скажи, що ти до мене си чипаєш?

— А що ти ми зробиш?—і налізає на Василя усім толубом.

Відчуло ся напружене в коршмі, от як перед бурею. Мимоволі всі якось притихли, хоч кождий старав ся показати, буцїм-то він зовсім тим не цікавить ся.

Але Василь потрафив стримати себе і відвернув ся. Його слова були такого рода, що його не понижали, а між тим не давали ворогови зачіпки. Відвернув ся і говорив до приятеля мов би нічого не зайшло. Навіть не обтер горівки на кожусі.

Франчуків ще стояв кілька секунд в вичікуючій позі. Потім злісно рвонув з лавиці всі свої причандали і вийшов пріч, хрюпнувши дверима.

— І жидови не заплатив,—почули ся окремі репліки.

— Жид за своє си не боїт.

— Прички собі питаєт.

— Найдєт, не бій си—найдєт.

Я глянув на Василя і—здивував ся. Я попросту не пізнав сього лагідного лица. З хвилею як Франчуків ударив дверима, все лице Василя перекосило ся, він скрипів своїми дрібними зубами і так ударив по столі кулаком, що шклянка упала і розбилась. Шипів, блискаючи очима:

— Падло смердюче... Та що ти варт, спитати тебе, що ти варт? Та я ж ті зуби вірубаю...

Інтонації голоса були дивні і від них мороз ішов по-за шкірою. Я пробував якось заспокоїти:

— Дайте покі! Та же то пеній человек.

В відповідь на се Василь крикнув що було сили. Аж дзенькнуло:

— Пеній? Лізь у болото!

І довго ще потім втягав повітря в себе кріз зуби і руки його дріжали. Стара гетера закахила ся коло порога. Се мов прорвало Василя.

— Мой! ти, курво свинеча! Не кахикай, на... у твоїй матери в лице! Тебе сто волохів на ніч..., а тепер кахикати?

Приятьель теж заспокоював Василя, звертав розмову на те, як вони завтра, ек Биг допоможе вернут ид'хаті, але Василь відповідаючи додавав:

— А хтось нехай тогди ид'хаті зайдет, йк моя мама з гробу встане.

Тимофій вернув ся з жінков. Став посередині коршми і здрігнув ся усім своїм тілом.

І було в сім русі задоволене, повне задоволене самця, ситість якась. А вона, Маріка, ще жадна, ще більше розчервонена шукала блискучими очима по хаті і, причепивши ся не знати чого до Палія, лаяла його такими паскудними словами, що Сура, вже про-то обізнана з гуцульським диялектом, а спльовувала на бік і кричала на свою доньку по жидівськи, аби виносила ся пріч. А Палій регоче молодим розкотистим реготом: чує в тій огидливій лайці зовсім інший підклад.

І знов флоєра, гуцулки, тупіт м'яких постолів, і чад, і хмари міцного тютюнового диму. І так довго-довго, до пізної ночі.

Жидівка стеле. Витягає десь з-під запічків таке страшне запаскуджене лахмітє, що на нього і дивити ся боязно. Гуцули протестують, але для форми; жидівка їм відповідає, але також для форми. І та і друга сторона знають, що так буде, так мусить бути. Не одна сотня керманичів уже переспали свою ніч на сих лахміттях, не одна сотня й ще проспять. Бо руснак хам і свиня.

Дочка Манашчина, узброєна в «луфко» пише прізвища всіх гуцулів в мельдункову книгу—і так якось смішно виглядає ся поліційна печаливість в сих передвічних стосунках. Коли жидівочка питає гуцула як він ся називає, гуцул ображаєть ся.

— То ти не знаєш, як я си називаю? Не знаєш? А гроші брати вид мене знаєш. Чкай—будеш ти мене видіти у свої коршмі на другий раз.

Тимофій кладе жінку під стіною, сам лягає коло неї і обіймає під сорочкою. Палій лягає коло брата, а далі покотом, голова коло голови усе керманичівське населенє коршми.

Розмотують онучі і дух стає неможливим. Чухають ся немилосердно, кладуть усе своє добро під голови, але чересів не здоймають.

Я лежу на якійсь скрині—упривілейоване місце, але сон не береть ся голови. Половина коршми ще не спить і бай іде на всі заставки. Чорний дух середньовічної трагедії підсідає до мене і завертає міні голову балаканєм о своїй всемогутности. Киває головою на Тимофія з Маріков і, широко посьміхаючись, каже:

— А я можу їх розділити.

— Невже?

— А можу! Я лиш потрібую одно слово сказати—та й авс. Фертик.

Я співчутливо причмокую губами.

— Лиш єк чоловік та жинка—тогда не можу.

— Тогда не?

— Ає. Тогда не можу.

Я вже ледве дочуваю, що він міні туркоче, а він не вгаває і просторо оповідає, як то у них у поліції все мудро вираховано і на все єсть свій спосіб. Чому, наприклад, не дають молодого, недосвідченого поліція там, де є тільки коршми і такі інші подібні благозаведеня?

— Бо молодий—дурний. Йому хто скаже слово, а він зараз тегне. А то по що? І собі й другому робота. А який розумний, то він отак-о дивить ся, отак-о.

Я уже дрімаю тяжко, бо то неможна назвати сном. Кріз дрімоту ніби чую, як дійсно поліціян хоче фактично доказати свою силу, приказує гасити сьвітло, але його ніхто не слухає; потім здається троха його не били та скінчило ся лиш на тім, що викинули його за двері. Він іще бомборосить щос за дверима, стукає палицев, взиває в імени права, та я вже того не чую добре. Тяжко дрімлю. Коршма жиє, і під звуки флор, дзвін чарок, гуцульські співи я потонув десь на якесь дно, ще низше ніж ся коршма.

П'ять років Української Радянської Влади.

(Промова тов. Х. Г. Раковського на урочистому засіданні Харківської
Міськради від 16-го липня ц. р.).

Я не збираюсь робити відчит про ту роботу, якою я керував з доручення партії протягом мало не п'ятьох років. Для того, щоб з того надзвичайно ріжноманітного й багатого досвіду, який нам всім разом довелося пережити на Україні, зробити більш-менш серйозні висновки, що мали б значіння для нашої будучої діяльності, для цього мало одного тільки дозвілля. Для того, щоб переглянути величезний матеріал, що є в розпорядженні партії й Ради Народніх Комісарів, вивчити й продумати його і, тільки тоді зробити висновки, про які можна було б сказати, що ці висновки продумані і що ці висновки серйозні,— для цього потрібно не тільки часу, для цього потрібні, можливо, ще й інші обставини. Потрібно хоч трохи відійти од щоденної роботи, під гнітом якої перебуває кожний з нас. Ми инколи й не здаємо собі справи в тому, яку величезну по своїй ріжноманітності роботу довелося винести українському пролетаріатові, українському селянству, партії комуністів-більшовиків і Радянській Владі на Україні.

Географічне становище України, її господарське значіння, її історія,—все це разом зібралось для того, щоб зробити з України театр найінтенсивнішої й найріжноманітнішої боротьби. Ми всі знаємо, скільки разів Україна перебувала під різними окупаціями, скільки разів український робітник вдавався до рішучих засобів боротьби—страйків і повстань, щоб скинути з себе ярмо поміщиків і капіталістів, скільки разів українські ліси, українські гаї приймали під своєю тінню повстанчі загони, скільки чужоземних військ знайшло тут, на Україні, свою загибель і скільки разів революція знову й знову воскресала з пожеж і руїн українських сіл та міст.

Перед доповіддю, оскільки мені дозволив час, я зробив кілька висновків. Частина з них нічого нового не має в собі, але по них кожний зможе перевірити діяльність партії, наші помилки, наш баланс. Я занотував кілька загальних провідних ліній, кілька принципових, стратегічних і тактичних моментів, яких потрібно тут зафіксувати.

І. РОБІТНИКИ Й СЕЛЯНЕ ДОКАЗАЛИ СВОЮ ПОЛІТИЧНУ ЗРІЛІСТЬ.

Передусім, Україна, як і Росія, доказали, що історично пролетаріят визрів, щоб учинити те, що ми називаємо «експропріацією експропріаторів», т. б. скинути геть владу поміщиків і капіталістів. Пролетаріят визрів в світовому масштабі, бо наколи в такій відсталій в економічнім, політичнім і культурнім відношеннях країні, якою була стара, царська Росія, робітнича класа за допомогою селянства змогла втримати владу на протязі п'ятьох років, то цим самим питання про одержання політичної правоздатности робітничої класи розв'язується позитивно. Це надзвичайно важно. Тепер, після всього пережитого, нам здається, що, власне, тут і суперечок не мусило б бути. Подібно старому філософу, який для того, щоб довести існування руху, підвівся й почав ходити, робітнича класа для того, щоб довести, що вона політично здатна захопити владу, утримати в своїх руках і організувати державу,—зробила революцію. Значіння нашої революції з цього погляду колосальне. І сьогодні суперечки про те, чи були ми праві чи ні, коли поставили перед робітничою класою завдання захопити політичну владу, зараз, повторюю, ці суперечки, не дивлячись на те, що вони ще продовжуються в угодівській пресі,—втратили, звичайно, все своє значіння. І тепер меншовики й есери намагаються знов, не гидуючи брехнею й ошукою, піднести суперечки, що були в нас до революції і на перший час революції, про те, чи здатний вже пролетаріят до влади, чи ще не здатний. Звичайно, вони відмовляють в цьому праві російській робітничій класі. Треба сказати, що меншовизм, есерівщина, увесь опортунізм, каутскіянство і тепер стверджують—робітнича класа візьме політичну владу в свої руки в тій країні, де продукційні сили найбільш розвинені. Таким чином можна вважати за історичний порадокс те, що робітники захопили владу в тій країні, яка і в політичному і в економічному відношеннях була дуже відсталою. Звідси у них і висновок, що цю владу робітнича класа не утримає в своїх руках. А між тим, буржуазія—бо оцінка у неї зрештою народилося швидче, ніж в угодівців—визнає, що ця спроба, де лабораторією була величезна територія, а лаборантами були 150 мільйонів робітників і селян—ця спроба вдалася.

ІІ. ТІЛЬКИ РАДЯНСЬКА ВЛАДА СТІЙКА Й ВИТРИВАЛА.

Радянська влада в сучасний момент є найміцніша й найвитриваліша. Досить тільки збудити минуле в своїх споминах, щоб з певністю сказати, що Радянська влада стійка й міцна. Скільки урядів протягом цих п'ятьох років змінилось в буржуазних державах і не тільки в розумінню зміни осіб міністерств,

а в розумінню зміни самого ладу, режиму. Можна сказати, що єдиний голова Ради Міністрів, який довше від усіх інших лишився у влади—це Володимир Іл'їч Ленін. Він є декан всіх голів Ради Міністрів. І нехай мені не вважають нескромністю, коли скажу, що я вже $4\frac{1}{2}$ роки знаходжусь на цьому посту¹⁾. Що ми бачили протягом цих $4\frac{1}{2}$ років! Я пригадую, як що говорити про початок моєї офіційної діяльності, коли в 1918 році, ще до того, як я став Головою Ради Народніх Комісарів, я в Києві головував в мировій делегації, що мало не з півроку провадила переговори про те, хто мусить перемогти—Радянська влада, чи влада гетьмана, то за цей час я можу назвати багатьох осіб, що тоді відігравали важну політичну роль, а тепер зникли зі сцени політичного життя Європи. Пригадую, що в Києві довелося мені вести переговори з 2 найбільшими представниками німецького імперіялізму—один з них барон фон-Мум, який вже чотирі роки проживає на березі Середземного моря недалеко від Генуї в Порто-Фіно, де він торік, під час мого перебування на Генуезькій Конференції запрошував мене до себе. Але наші ролі вже змінились. Німецький імперіялізм пішов на відпочинок, а Радянська влада пішла вгору. В-осени, того ж року, я поїхав до Берліну продовжувати ті ж самі переговори, що в Києві не дали ніяких наслідків. Оскільки зрештою гетьманська влада була німецькою владою, постільки було далеко краще вести переговори в самому Берліні. І я туди поїхав. По приїзді, через кілька днів, німецький уряд запропонував т. Йофе й мені покинути територію Німеччини. Іншими словами нас було вислано спеціальним потягом під охороною німецьких шпигів і жандарів. Але ми не встигли приїхати на нашу територію, як в Бориспіллю, в Білорусі,—захопленій тоді німцями, одержали повідомлення, що німецький імператор, уряд якого нас вислав, Вільгельм 2-ий втік до Голандії. Хто не пам'ятає такої самої калейдоскопічної зміни урядів, що мала місце тут, на Україні? Центральна Рада, гетьманщина, в одній частині України німецька окупація, а в другій австрійська, директорія, французькі й грецькі війська на півдні, Денікин—це все змінялось неймовірно хутко. Таку ж саму хиткість і нестійкість урядів ми помітимо, коли придивимось до змін, що відбулися в європейським масштабі. Для того, щоб навч побачити невитривалість буржуазної влади, досить пригадати те, що було в Генуї. В Генуї були представники не тільки цілої Європи, але й цілого світу. І тепер, коли ми подивимось на те, які уряди лишилися з минулого року, з 20 травня, з моменту закриття Генуезької конференції, то побачимо, що лишилось дуже мало з тих, що були репрезентовані в Генуї.

Лойд-Джордж пішов. Факто—в той час голова італійського уряду, пішов. Пішов також голова французької делегації Барту,

1) Ці місяця докладу т. Раковського було на зборах покрито гучними оплесками тисячів присутніх робітників, селян і червоноармійців.

(Прим. ред.).

хоча й Пуанкаре ще панує. Німецький уряд Вірта так само пішов. Коли підійти з другого боку до цієї Генуезької конференції, то треба сказати, що в сучасний момент бути на чолі буржуазного уряду не зовсім навіть безпечно. Професійний ризик буржуазних урядів в епоху війни й революції надто збільшується, і наколи були б товариства для страхування голів і членів урядів, то вони вимагали б величезні премії. Я починаю рахувати: голову ради міністрів Болгарії Стамбулійського, що брав участь на Генуезькій конференції—вбито, голову ради міністрів Греції—Гунариса й його міністра закордонних справ Балкадзі—вбито, голову Польської Республіки, другого делегата Польщі в Генуї—вбито, міністра закордонних справ Німеччини Ратенау—вбито. Не знаю, чи рахував я всіх бувших колег моїх на Генуезькій конференції, яких тепер вже немає на світі. Всі ці факти свідчать, що буржуазне суспільство, яке вихвалялось тим, що воно встановило добрий лад, порядок, цивілізацію й демократію—збанкрутувало. Добрий лад, порядок буржуазного суспільства—це періодичні вбивства, білий терор; демократія буржуазного суспільства—це фашизм, одверта, зухвала диктатура, яка ліквідує навіть все те, чим гордилась буржуазна демократія: пропорційне представництво, парламент,—все це після того, як голова ради міністрів одного уряду заявив, що він з парламенту зробить «бівуак» для своїх військ, коли депутати не будуть його слухатись, все це тепер в буржуазній лексиці стало словом як що не лайливим, то принаймні глузливим. А цивілізація буржуазного суспільства!—Ми її бачимо в центрі Європи, в Уррі, де вже більш від шістьох місяців провадиться заздалегідь намічене систематичне знищення колосальних цінностей, де велетні заводи, шахти, що своєю продукцією заповнювали ринки всього світу, вмерли, і тепер вони сіють навколо голод і злидні,—а все тому, що капіталізм говорить: «так наказує мій інтерес!», «так я хочу!». Треба зауважити цей бік для того, аби яскравіш могли уявити собі робітничі й селянські маси, що Радянська влада не тільки єдина стійка й витривала влада, але єдина, яка тепер може забезпечити справжній лад і порядок, лад без примусу, лад добровільної згоди, лад спільних інтересів широких мійських та селянських народніх мас. Тільки Радянська влада стійка й витривала. Радянська Влада—це єдина влада, яка може сказати, що в неї розвиток іде поволі, але вірно, й ніколи цей розвиток не дійде до сутички між одною й другою сторонами робітничих мас тому, що в радянській державі з державним соціалізмом нові лишки, новий прибуток, що одержуються в наслідок підняття промисловости, не підуть на зміцнення капіталістів і промислово-приватного капіталу, а підуть на збільшення заробітної платні, на відновлення заводів, на заміну їхнього обладнання, на підняття сільського господарства, іншими словами—підуть на піднесення добробуту всього народу. Суперечностей, що нищать і роздирають капіталістичне суспільство, у нас немає. Треба

пам'ятати про це й з інших міркувань. Ми часто в собі самі уловлюємо моменти деякого революційного романтизму, коли згадуємо про нашу роботу, і вважаємо за найкращі роки Радянської влади тяжку боротьбу, період громадянської війни, напруження всіх сил, поразки й перемоги, коли Радянська влада молода й горда вставала перед очами народніх мас, як влада, що несе їм з собою обітовану землю. Ні, це тільки були умови до мирної й повсякденної праці, яку ми провадимо сьогодні. Революції й війни потрібні були для того, щоб усунути перешкоди, що стояли на шляху нашого мирного будівництва. Наша мета—мета Радянської влади й комуністичної партії—піднесення добробуту широких народніх мас. Цей висновок можна прикласти однаково й до всіх радянських соціалістичних республік. Говорючи зокрема про Україну, я мушу підкреслити тут другий висновок, другий урок, що його ми одержали з нашої роботи. Про це ми мусимо завше пам'ятати.

ІІІ. СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК—ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ІСНУВАННЯ УКРАЇНИ.

Урок тяжкої громадянської війни довів неможливість для радянських республік існувати поза своїм об'єднанням. Той, хто хоче сказати, що можливе існування окремих радянських республік, як існування окремих великих держав, той або дурний, або свідомий ворог робітників та селян. Наш урок довів нам, що коли б ми не мали за нашою спиною такої оборони, як Радянська Росія—Революція на Україні загинула б. Радянська робітничо-селянська влада загинула б і тут знову панували б інтереси інших класів і була б інша влада. В 1919 році, напередодні нашого повернення на Україну, було складено тези що до українського питання. Вважаю за потрібне зачитати Вам першу тезу, бо в ній зформульовано щойно висловлену мною звичайну, елементарну істину: «Встановлення пролетарської диктатури на Україні з огляду на незначне число пролетаріату, відсутність розкладу серед селянських мас, незначний вплив комуністичної партії, а також особливе географічне становище України, що зробило її протягом двох років плацдармом імперіалістичного наступу на Радянську Росію і зрештою, з огляду на надто сильний розвиток професійно-повстанчого руху й національну боротьбу—можливе тільки за допомогою Радянської Росії й Російської Комуністичної Партії. Тільки в тісному об'єднанні господарсько-економічного апарату, тоб-то при централізації, обліку й розподілу матеріяльних багатств як Росії, так і України—забезпечена перемога робітників і селян України». Це положення є основною директивою Радянської влади на Україні, бо так звана орієнтація тільки на внутрішні сили не витримує критики. Тут не йде мова про характер об'єднання й характер союзу. Цей союз може бути більш централізований і менш

централізований, об'єднання таке може бути більш або менш тісне, форми можуть бути дуже різноманітні, але річ не в цьому. Мова йде про принцип. Ми тепер мусимо постійно цю істину нагадувати й постійно освіжувати в пам'яті робітника й селянина України. Передусім, що сталось би, коли б тут не запанувала Радянська влада? Яка б сила перемогла на Україні? Звичайно, сила білих генералів, це ясно, як два по два—чотири. Українська націоналістична влада, що не змогла витримати навіть натиску наших повстанчих загонів в 1919 р., тим більш не змогла б витримати натиску Денікіна. Частини петлюрівських військ не змогли дати опір тим незначним силам Денікіна, які він скерував проти них в той час, коли його головні сили були проти нас. А який програм Денікіна що до національної справи? Треба й це завше нагадувати робітничим масам. Тут у мене саме як раз є маленька виписка з того меморандума, з яким 12 квітня 1919 року Денікін звертався до представників держав Антанти, що перебували в його штабі. Я зачитаю тільки початок цього: «Прошу вас довести до сведения ваших правительств, какие задачи преследует командование вооруженными силами юга России в вооруженной борьбе с Советской властью. Во-первых—уничтожение большевизмского анархизма и водворение в стране правопорядка. Во вторых—восстановление могущественной единой и неделимой России». Ясно, не можна дорікати Денікіну в тім, що він ховав свій державний програм. Ясно й твердо «могущественная единая и неделимая Россия», т. б. смерть національному розвитку України, смерть національній культурі, смерть будь-якій українській державності, смерть українській мові, мові переважного числа людности на Україні. Таким чином, Радянська влада для України щасливо сполучається з її національними інтересами. Україна, як державна одиниця, зможе перемогти тільки як Радянська Республіка, т. б. тільки в союзі з іншими радянськими республіками, зокрема з Радянською Росією. З цього я не раджу робити висновку, що коли Україна не зможе обійтись без Радянської Росії,—то Радянська Росія зможе обійтись без інших радянських республік і тому вона мусить бути в привілейованому стані. Ні—це був би великоросійський патріотизм, по адресі якого Володимир Іл'їн на восьмому з'їзді рад (як що не помиляюсь, з'їзд рад відбувся взімку 1921 р.) пригадав байку про гусей, що вихвалялись тим, ніби їхні предки врятували римську капітолій. Не треба, звичайно, забувати величезних послуг і жертв, які принесло російське робітництво й селянство. Коли рахувати віки мобілізованих під час громадянської війни в Росії, то їх було мобілізовано шіснадцять, а в нас всього сім. Те ж саме й з матеріальними жертвами. Але в той же самий час ясно, що коли б не було України, коли б не було Грузії, Азейберджана, Арменії, Білоруси, що прийняли на себе удари чужоземного наступу й втілили в себе ці сотні тисяч армій, як пісок вбірає в себе повідні річки, то важко

сказати, що сталося би з Радянською Росією й з Радянською Москвою, не кажучи вже про те, що тільки разом з цими республіками, разом з їхніми багатствами, їхньою нафтою, їхнім вуглем, їхнім хлібом, їхнім цукром, цілий Радянський Союз набирає тої господарської сили, що дає йому можливість розвою. Але тут же підкреслюю можливі ухили, з одного боку, а з другого, ще раз зазначаю наприкінці п'ятого року нашої спільної боротьби, що успіх робітничо-селянської України—в тісному, братерському союзі зі всіма Радянськими Республіками і, зокрема, з Радянською Росією.

IV. КЛАСОВІ ІНТЕРЕСИ—ПЕРЕДУСІМ.

Є ще один висновок. Його можна формулювати двоюко: він має й позитивну й негативну сторону. І в тій і в другій його розуміння те ж саме—це перевага класового начала над груповим началом.

Нам доведеться й в нашій роботі в будучому натраплявати на постійні суперечності, що виникають у частини несвідомих робітників та селян, коли вони свої групові, кооперативні, професійні й інші інтереси протиставлять загально-класовим інтересам. Нерозуміння переваги загального над частковим, загально-класових над корпоративними й груповими інтересами може привести революцію до загибелі. І за розуміння цієї істини, за її відважне розв'язання (бо для того, щоб роз'яснити цю істину робітникам, треба мати мужність) наша партія заслуговує передусім поваги, співчуття й підтримки робітничої класи. Вона одверто, без остраху говорить робітничій класі, коли робітнича класа робить помилки. Вона не висуває приватній, груповий інтерес перед загальним, класовим. Наша партія гордиться тим, що її програм захищає не інтерес окремої групи, не інтерес групи робітників окремої нації, окремої держави, а постійний інтерес робітничої класи, взятої в цілому, не в національному, а в міжнародньому масштабі. Наша партія захищає інтереси соціальної революції.

Тут, на Україні, поділ між приватнім, частковим и загальним інтересом найбільш помічається. Головним чином—серед селянства. Чому ми перемогли? Чому ми зрештою перемогли групівки вроді анархічних, ліво-есерівських і есерівських (я тут не роблю різниці, звичайно, між українськими есерами й російськими)? Тому що вони захищали тільки окремі сторони вимог селянства й робітників. У всіх інших відношеннях вони йшли разом з буржуазією. І хоча тимчасово вони могли мати успіх (ви знаєте, як важко було для нас інколи вести боротьбу з повстаннями, з повстанчими загонами, з Махном, з Григор'євим, куркулівською стихією), але зрештою все-таки ми перемогли, і власне тому, що в нас була класова точка погляду. Говорючи іншими словами, можна сказати, що інші політичні групівки репрезентували окремі елементи села та міста, а комуністична

партія проводила в своїй політичній діяльності загально-класову і тому державну точку погляду. Коли б тепер, наприкінці п'ятого року, ми себе спитали, на що треба було в минулій роботі більш від усього звертати увагу і що саме робило перешкоди в нашій роботі, то примушені були б відповісти, що найбільших труднощів зазнали ми від недостатнього розуміння цієї державности, загально-класової точки погляду. Я маю цікаве листування. Я говорю цікаве тому, що маю на увазі найбільш слабкі сторони нашої дійсности. Це було під час Григор'євщини. Звичайно, ми мали сталий і постійний зв'язок з нашим Центральним Комітетом в Москві і зокрема з Володимиром Іл'їчем. Григор'євщина, коли ви пам'ятаєте, почалась з 12 травня, і це листування відноситься до цього часу. Повстання Григор'єва швидко, на протязі трьох тижнів, ліквідували. Уже в першій половині червня Володимир Іл'їч телеграмою вітає нас за взяття Катеринослава, Олександрії, Лизаветграду і за знищення Григор'євщини. В той же самий час він говорить: «направляйте негайно всі вільні сили в Донбас». Центром всього був Донбас. Це проходить червоною ниткою у всіх його дальших телеграмах і директивах. Центром стратегічного становища був Донбас, куди в той час Денікин напірав всіма своїми силами. І тоді тут ми могли констатувати слабкі й сильні сторони української робітничої класи й українського селянства. Поки мова йшла про боротьбу з Григор'євим, ми перемогли й перемогли надзвичайно швидко. А небезпека була серйозна, небезпека була величезна, бо Григор'єв захопив головні магістралі. Центром повстання Григор'єва були Знаменка, Олександрія, Лизаветград, у нього було 20.000 чоловіка, тяжка артилерія—біля 60 гармат, у нього було 14 мільйонів набоїв, у нього були бронепотяги, у нього було постачання, взяте з Одеси, звільненої в початку квітня, і він разом кинув усі свої сили по всіх напрямках, зайняв Кременчук, підійшов до Катеринослава і наближався до Києва; і в цей самий момент в Миколаїві повстання, в Одесі готується повстання, Зелений під Києвом, Струк на Чернігівщині. Як бачите, Радянська влада перебувала в тяжкому стані. Між тим, протягом 3-х тижнів Григор'єва розбили до ноги, знищили не тільки його осередок, але й всю армію, од якої лишилась невеличка банда, з якою він примушений був переховуватись в Знаменських лісах.

Але другого завдання, поставленого Іл'їчем, ми не виконали. Коли справа пішла на те, щоб одправити тих самих робітників Одеси, Києва, тих самих селян, що йшли проти Григор'єва, далі від того місця, де вони мешкали, далі від їхньої хати, сем'ї, повіту, губернії, тут завдання Іл'їча було для нас не під силу. Скільки ми не перевозили людей, скільки мобілізацій ми не проводили на півдні, ми одержували телеграми, що від одправлених тисяч і тисяч мобілізованих на місце призначення доходив зовсім незначний відсоток; по дорозі всі розходились. Звичайно, апарат був поганий, нагляд слабкий, постачання неймовірно

погане, а до того ще й не було тоді міцного й потрібного зв'язку між робітниками й селянами, з одного боку, і Радянською державою—з другого.

Чому Махно в свій час мав такий успіх? Тому, що він знайшов привабливу формулу, яку кинув на село—він говорив: центральна влада не потрібна, кожна волость—вільна республіка. Звичайно, ця формула мала для тих селян, що пройнялися зневір'ям до робітничої держави, а саме для куркуля, багато привабливого. Це значить, що не треба було виплачувати державі податків, головне—не треба було давати продроскладки. Ця дрібнобуржуазна, куркулівська ідеологія була пануючою, але я мушу зазначити, що й тепер ми ще далекі від тої організації держави, яка нам потрібна. В цьому відношенні ми мусимо тепер працювати, йти далі в напрямку зміцнення держави, комуністичної держави, радянської держави, яка б об'єднувала всіх трудящих і захищала їхні постійні загальні інтереси, перед якими мусять схилитись приватні інтереси. Ось, власне, це ми мусимо мати на увазі в будучому. Зрозуміло, що за ці п'ять років центральний державний апарат, а також місцеві—губерніальні, повітові й ин. значно покращали, тому що протягом останніх п'ятих років ми зробили дуже багато, але цієї роботи ще на три четвертини лишилось невиконаної. Цікаво тут зазначити, як ці дрібно-буржуазні анархичні партії в певні моменти самі розуміли, що ті завдання, які вони собі ставили, вищі від їхніх сил, що спіратись на групові інтереси, на інтереси куркуля неможна і державну владу таким чином не захопиш. Я пригадую два невеличких епізоди, про які я тут хочу розповісти, бо вони кидають світло на тодішні настрої мас, на політичні сили дрібно-буржуазних партій і урядів. Перший епізод—це під час відступу наших військ, двох дивізій, 45 і 40, з Одеси. Треба признати, що це був один з героїчних епізодів нашої громадянської війни. Ви пам'ятаєте, що тоді вже Київ було занято; на захід до польського кордону простягався галицько-петлюрівський фронт, а на сході—денікинський, а наші обидві дивізії лишились, як в мішку, з якого вони мусили були вийти пішки, пробиваючи собі дорогу на південь, щоб з'єднатись з частинами, що одступали тоді на Чернігів. Дорогу загородив їм петлюрівсько-галицько-денікинський фронт. З другого боку, на півдні лишався Махно, який ще в травні місяці після Григор'євського бунту був проголошений по-за законом, але ми не мали потрібних сил, щоб його ліквідувати. Махно з власної ініціативи почав вести переговори з командуванням наших двох дивізій. Він хотів наші частини притягти до себе, об'єднавшись з нашими двома дивізіями. І от там, десь біля Вознесенську, почались було переговори. На другий день переговори раптом припинились, надвечір знов було чути телеграфний апарат. В чому річ? Махно відповідає: «прокляті куркулі перерізали дріт». Махно,—ідеолог куркулівства, мусив скаржитись на своїх куркулів. Другий

епізод мав місце в Кам'янець-Подільському. Туди прибув в кінці грудня 1919 р. тов. Попов—київський комуніст. Петлюрівський уряд узнав про це і замість того, щоб арештувати, хотів використати його перебування там для того, аби послати потім його нам до Москви (український уряд вже був в Москві) з пропозицією вести переговори. Т. Попов, коли не помиляюсь, вів розмову з Мартосом, відомим петлюрівським міністром. Останній йому говорив: «ми переконались, що з куркулем держави будувати не можна». Між тим для української «народної» республіки, для петлюрівської влади, куркуль був ґрунтом, основною підвалиною існування. Таким чином в тодішніх обставинах виявилось, що найліпше й найтверезіш оцінили ситуацію комуністи-більшовики.

У. НА УКРАЇНІ СЕЛО ЧАСТО БУЛО АЛЬФОЮ Й ОМЕГОЮ НАШОЇ ПОЛІТИКИ.

Тоді ми й навчилися, звичайно, не без де-яких тяжких спроб, уроків і поразок, бути надзвичайно чулими й уважними до того, що робиться на селі. Ми, звичайно, й раніш розуміли соціальну структуру села і проводили розклад в ньому, але коли в 1919 році ми опинились серед вогню кулацьких повстань, коли ми, центральна влада, не могли добути десятку вагонів хліба з Умані, коли робітнича класа голодувала, армія голодувала—тоді ми зрозуміли дійсне значіння того, що значить мати за собою село. На Україні село було часто альфою й омегою нашої політики. Українське село треба було зрозуміти, треба було його опанувати, з його надзвичайно складною психологією, парадоксальністю й протиріччями. Я наведу для характеристики один з фактів тої епохи, який свідчитиме вам про те, як дивно й суперечливо виявлялася тоді селянська психологія. Волинь—це губернія, де чорносотенство було завше сильним. В початку червня в Житомері на короткий речинець влада переходить до рук білих. Вони закликають у своїх відозвах до відновлення православної Росії, висувають вимоги певного монархичного характеру. Одночасно з цим в Житомері скликається повітовий з'їзд рад селян. Програм з'їзду: проти комуні, проти надзвичайних комісій і за вільну торгівлю. Монархисти віряжають на цей з'їзд рад селян делегацію, яка прохає селян,—щоб вони ухвалили наділити землею поміщиків на тій підставі, мовляв, що вони тепер стали так само біднотою, для чого й належить дати їм землю, як всякому трудящому. Але тут з'їзд вже починає іншу мову. «Ми—більшовики, землі поміщикам не дамо»—було відповіддю селян. Значить, проти комуні, проти надзвичайних комісій, за вільну торгівлю і в той же самий час—«більшовики». Мені доводилось з іншими членами уряду, коли перебували в Чернігові, об'їзжати Чернігівщину й бувати на селах. Я пом'ятаю в селі Грабовці, коли ми спитали одного

селянського хлопчика, що він таке, він досить сміливо й рішуче відповідав: «я большевик». А коли його питали,—чому, він так само сміливо відповідав: «тому, що я проти комуні».

Нам треба було знайти засоби, щоб внести в цю селянську психологію ясність, і це було зроблено за допомогою гасла, яке ми кинули на село.—Організація незаможників в комітети!—Це гасло кинули ми вже з початку 1920 р., але наслідки могли відчувати тільки в 1921 р. Як відомо, при переведенню цього в життя, в самій партії спочатку ми не знайшли одної думки. Харківська мійська, а також і губерніяльна конференції більшістю голосів навіть відхилили пропозицію про самостійну організацію селянської бідноти, але швидко було це визнано за помилку, і Всеукраїнська Конференція вже значно переважною більшістю ухвалила, як завдання нашої партії—Комітети Незаможних Селян. Тільки через це ми змогли на протязі трьох років 20—21 і 22 р.р. дати селу той революційний лад, який там і досі існує. Я гадаю, що комітети незаможних селян і надалі знайдуть підтримку партії, уряду й всієї робітничої класи. В новій державній системі ми введемо для районних комітетів незаможних селян дві платних посади. Група в тисячу шістсот чоловік, що складається з представників і секретарів районних комітетів незаможників, зможе за допомогою держави керувати армією більшою від півмільйону селян і селянок, які в цей час беруть участь в комітетах незаможних селян. Але не треба забувати, що під впливом нової економічної політики будуть час од часу виникати ліквідаторські течії, що відкидатимуть думку про потребу й значіння комітетів незаможних селян. Проти таких течій ми будемо боротись всіма силами. Тісно звязаною з зміцненням Радянської влади на селі є та робота, яку наша партія й Радянська влада провадить для підняття сільського господарства. Але ця робота в будучому,—тут я роблю висновок вже з одержаного досвіду,—підє трохи по іншій лінії. Ми вже тепер наближаємось до краю експансивного сільського господарства. Всі вільні, пусті землі, до певної міри в багатьох губернях, близькі до того, щоб бути використаними. Є губернії, де були вже переселення, наприклад, на Поділлі. На Україні вже з'являються ходоки до нашого Народнього Комісаріату Земельних Справ з проханням дати землю в інших губернях, в степовій смузі: Херсонській, Одеській і інших округах для того, щоб переселитись туди зі своїми родинами.

Таким чином, ми стоїмо перед завданням переходу від експансивного господарства до господарства інтенсивного, до кращої обробки землі, і ті спроби, що ми зробили, а саме: введення нових трудовістих культур, якими є пшеничка й інші промислові культури, завершилися успіхом. І такі спроби треба робити й надалі. В цьому заінтересовані не тільки Радянська влада, а й селянство, й робітнича класа, й комуністична партія. Це партія мусить засвоїти, повинна добре розуміти й розуміння

таке мусить стати одним з засобів союзу між робітничою класою й селянством. Одною з найбільш негативних сторін сільського господарства є відсутність землеустрою. Я мушу тут заявити, що цього завдання ми не виконали. Воно було вище від наших сил. А це найголовніше завдання, завдання, що має надзвичайно величезне й політичне й господарське значіння.

VI. ЗЕМЛЕУСТРІЙ—ПЕРШЕ, НАЙБЛИЖЧЕ ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВИ НА СЕЛІ.

У нас є основний закон про землеустрій і землевикористання. Ми знаємо всі, що земля належить всьому народові, що вона націоналізована, що селяне юридично тільки користуються з цієї землі, а продавати її не можуть. Але устрій цієї землі і тепер лишився таким, яким він був за старого часу. Це можливо дивно, але це факт: у нас є повіти, де черезполосиця досягає до неймовірних розмірів, де селяне, що мають землю в 5—6 десятин, примушені обробляти її в 50—60 різних місцях. В Радомишлі у одного селянина є 59 шматків землі. В таких умовах селянин губить, звичайно, добру половину свого часу для того, аби бігати від одного шматка до другого, щоб обробити свою землю. Якабуть культурна обробка землі неможлива. Для обробки, наприклад, промислових чи пізніх ярових культур треба, щоб уся земля під цима культурами була по один бік, бо інакше неможливо охоронити її від худоби. Але при теперішній черезполосиці—це знов неможливо. Відсутність землеустрою має також і в політичному відношенні багато негативного. Відомо, що й досі землю поміщиків в де-яких місцях навіть не розподілено, і вона так і лишається цілими шматками. В інших місцевостях ці землі розподілено тільки між біднотою, і таким чином середняки й більш заможній селянин можуть завше сказати: «я не брав участі в конфіскації поміщицької землі, цю землю захопила біднота!» Коли б перевести землеустрій і змішати всю землю, і бідняк одержав би шматок, що раніш належав куркулеві, а куркуль одержав би за трудовою нормою землю з бувшої поміщицької,—то на селі утворились би інші взаємовідношення. У всякім разі це значно поліпшило б політичний настрій на селі. Я вважаю, що справа землеустрою є найбільш пекучою справою нашого села, нашого сільського господарства. Вона ще не розв'язана. Чому?—а тому, що розв'язання її вимагає сили коштів. Для того, щоб ці 40 міл. десятин (в грубих цифрах) розміряти не тільки між селами, але й в самих селах, для цього потрібно біля 20 міл. зол. карб, а може й більше. Держава, проте,—я дозволю собі звернути увагу на це, бо до цього питання нам часто доведеться звертатись,—держава для того, щоб зняти з себе відповідальність, не може сказати: «нехай селяне самі платять». Інакше, що ми матимемо? Багатий селянин, який має гроші, щоб заплатити агрономові, буде ділити землю так, як йому буде це

вигідно. І в Раді Народніх Комісарів ми часто підносили це питання—як бути? Зовсім недавно ми побачили уперше, що в нашій скарбниці є 14 трильйонів вільних грошей і от цю суму ми вирішили присвятити на утворення першого фонду для землеустрою.

Є ще багато негативного в нашій сільсько-господарській політиці. Досвід стверджує ці негативні сторони, але про них я говорити не буду. Взагалі треба пам'ятати що сільське господарство ще на десятки й десятки років буде підвалиною всього економічного розвитку. Тільки через сільське господарство ми зможемо відновити промисловість і не тільки тому, що збільшимо для неї ринок збуту, але ще й тому, що через вивіз хліба ми одержимо з закордону ті знаряддя, ті обігові кошти, яких в цей момент не стає нашій великій промисловості.

VII. ПРОМИСЛОВІСТЬ І ФІНАНСИ.

Треба також признатися, що наприкінці п'ятого року Радянської влади питання про утворення для нашої крупної промисловости сприятливих умов для її дальшого розвитку лишається відкритим. Україна була краєм, звідки одержували більше заліза, більше чавуну, ніж у всій Росії, і де знаходилось 25% робочого населення Союзу.

Легко собі уявити ту силу, яку ці 25%, т. б. ціла четвертина робітників всього Союзу, змогла б дати революційному комуністичному рухові. Так само легко уявити собі, наскільки Українська Республіка прибрала б собі пролетарського обличчя, наскільки у всьому Союзі зросла б продукція, коли б ми відновили нашу промисловість, хоч би в довійськових межах. До цього завдання ми наближаємось, але виконати його ще не змогли. Промисловість, що знайшла збут на ринкові, більш-менш розвинулась, але важка індустрія, та, що може існувати тільки державними замовленнями, на жаль, перебуває в надзвичайно тяжкому стані. Тільки тоді, коли ми зможемо мати фінансову базу, збалансований державний кошторис, ми зможемо сказати, що ми забезпечені умовами для розвитку великої промисловости й для підняття на належний ступінь заробітної платні робітників.

І наш український досвід доводить те, що довів всеросійський досвід, а саме, що найближчим нашим завданням є стабілізація карбованця.

VIII. ЧЕРВОНА АРМІЯ.

Але коли ми згадуємо про п'ятилітню історію Української Радянської Республіки, я мушу сказати, що на $\frac{3}{4}$, коли не більш, вона є історією Червоної Армії. Увійодити в деталі розвитку Червоної Армії я не буду. Ми всі брали участь в громадянській війні і немає робітника чи робітниці, які б в тому чи іншому

відношенні не були причетні до оборони країни. Ми всі знаємо, як гостро ми переживали всі поразки й перемоги Червоної Армії. Треба пригадати, які були настрої у вас тут в 1919 р., коли Донбас захопили білі, коли вони захопили Катеринослав, Харків. В цей момент ми в Києві перебували в кращих умовах, були далі від фронтів і в нас ще тривала надія, що ми Київ не здамо, а навпаки Харків і Катеринослав звільнимо. Пізніше цю надію ми були примушені відкинути. Після героїчного захисту Полтави довелося віддати Київ, білі йшли на Чернігів і т. д. Але ні на один момент ми не губили надії, що не сьогодні, так завтра буде перелом на нашу користь, бо уся справа полягала в організації. Ми знали, що робітники й селяне не хочуть йти разом з Денікіним. Ми знали, що його сила була в офіцерському складі, в невеличких бойових одиницях, але добре зорганізованих, і що цими добре зорганізованими офіцерськими полками Денікин нас бив. Значить, уся справа полягала в тому, щоб протиставити йому добру організацію. А цього ми досягли й перемогли Денікіна. Перед нами тепер інше завдання. Армію треба підняти вже не до рівня якоїсь Денікинської армії, яка сама не бог знає на якому рівні була. Наше завдання—підняти Червону Армію до рівня кращих європейських армій.

Ми всі заховали в собі гарячі симпатії до Червоної Армії. Вони утворились під час війни, коли ми жили її radoщами, її горем, тому я певен, що робітнича класа й селянство і в будучому на все підуть для Червоної Армії. Тим більш Червона Армія мусить бути дорога робітничій класі й селянству з двох причин. Червона Армія в нашій історії відіграла величезну роль не тільки тому, що вона відстояла країну, але й тому, що на організації Червоної Армії всі ми вчилися, як треба організовувати державу. Недавно вийшли замітки одного з кадетів, який після Жовтневої революції (я забув його прізвище) лишався бути чимсь вроді голови комітету міністрів в Петрограді. З одного боку, була наша влада, а з другого, старий уряд Керенського мав якийсь комітет міністрів, і ці пани засідали, збирались, і від них залежало певний час—тижні, як що не місяці—кому скарбниця видаватиме гроші. Він тепер друкує свої мемуари й говорить: «більшовики нас не займали, й ми вільно продовжували збиратись, засідати, звичайно, додержуючись певної обережності. Це правда. Інтерес тоді для нас зупинявся на двох, трьох державних апаратах—постачання, Чека, Червона Гвардія. На Червоній Армії ми передусім здавали іспит, чи здатні ми, як робітнича класа, керувати країною. На Червоній Армії пролетаріят складав іспит. Коли він спроможеться утворити апарат Червоної Армії, то це найкращий доказ того, що робітнича класа визріла взагалі для керування країною. І в цьому відношенні Червона Армія була доброю для нас школою. Ми самі вчилися в цій школі дисципліні; там ми вчилися струшувати з себе бюрократичну волокиту. Отже, Червона Армія нам всім дорога,

бо вона була початковою практичною школою для широких трудящих мас. Хто з більш свідомих робітників чи селян не був або комісаром або червоноармійцем? Всі в тій чи іншій формі брали участь в її організації або в безпосередній боротьбі Червоної Армії.

Друга причина, що буде завше робити Червону Армію армією близькою й дорогою для робітничої класи й для селянства—це її теперішній склад. Що уявляла з себе Червона Армія хоча б в 1919 р., коли ми тут, на Україні, організовували її? Вона складалась тільки в одній невеличкій частині з безпосередньо мобілізованих робітників і селян. Друга частина Червоної Армії набіралась зі старих салдат, добровольців, було тут багато чисто авантюриницького елементу, було тут багато професіоналів війни, людей, що одвикли від будь-якого заняття, для яких було б за нещастя, коли б війна припинилась. І багато з них, коли припинилась війна, пішли організовувати банди. Хто з нас не знає тих отаманів, яких потім доводилось розстрілювати або амністувати і які раніше були в армії. Я сам знаю таких, яких в 1919 році я відвідував, як голова Ради Народніх Комісарів на фронті і знайомився з їхніми частинами, а потім в 1921 р. ми за ними гнались з загонами Червоної Армії і комнезамами й розстрілювали їх, як ворогів. У нас служили і Григор'єв, і Струк, і Махно, і Живодер, і інші,

Але згодом ми надали Червоній Армії іншого обличчя. Вона тепер є армією наскрізь просякнутою робітниками й селянами, людьми від станка й плуга.

ІХ. БОРОТЬБА ЗА ПИСЬМЕННІСТЬ І КУЛЬТУРНІСТЬ.

Наша партія й Радянська влада багато разів переводила організацію державного апарату, але багато є ще завдань, що лишились або наполовину, частково виконані, або зовсім ще навіть непорушені. До них належить завдання культурного й політичного виховання мас. Безумовно, за п'ять років робітники й селяне значно вирости. Їхній політичний рівень, їхній духовний рівень піднявся на досить високий ступінь. Але, звичайно, було б несправедливо, було б неправильно приписувати партії й Радянській владі це. За свою політичну освіту багатько чим робітнича класа й селянство обов'язані тому, я сказав би, «предметному навчанню», що давали їм без кінця окупаційні уряди, які чергувались на території України. Мабуть, що не знайдеться в Європі й в історії революції народу та країни, які бачили б перед собою стільки подій і змін, як ми тут, на території України, і ось це було способом революційного виховання робітників і селян. Те невдоволення, що цілком природньо викликала в робітничих масах Радянська влада під час громадянської війни, в той період, коли вона не повинна була зупинятися ні перед якими заходами,

щоб перевести в життя свій програм, коли вона примушена була провадити мобілізації людей, мобілізації коней і продроскладку і т. інше,—багато в чому зникало потім, коли після тимчасового перебування Радянської влади з'являлася або влада білих і петлюрівців, або влада німців, греків і французів. Ніде, навіть в Сибіру, селянство не мало можливості робити стільки порівнянь, як у нас тут, на Україні. Я забув про польський наступ. Скільки він зробив на Правобережжі в розумінню політичного виховання селянства. Те селянство, що ставилось до нас неприязно й вороже, коли ми збирали продроскладку, це саме селянство, після звільнення Києва, після звільнення Правобережжя від польської армії, це ж саме селянство, яке вже було досить пограбовано ворожими військами, не чекало нашого закликів й доброхотів вносило продроскладку й чинило всебічну допомогу армії й Радянській владі. Це були наслідки того уроку, що селянство одержало від польської окупації. Але щоб остаточно позбутися неписьменности, неучтва, некультурности, що нагромадилось цілими віками царсько-поміщицької влади, під впливом духовенства, для того, щоб позбавитись всього цього—п'яти років мало. В цій галузі нам доведеться багато працювати, і в будучому треба буде ще більш працювати, з великим напруженням, з великою увагою, давати багато людей, давати багато коштів. Український селянин або український робітник, безсумнівно, вищі в багатьох відношеннях (я говорю про середнього робітника й середнього селянина) від робітника й селянина інших радянських республік, за винятком, звичайно, червоних столиць—Москви й Петрограду. Це є позитивна риса, яку ми мусимо підкреслити.

Х. АНТИСЕМІТИЗМ І КООПЕРАЦІЯ.

Але є й негативна риса, наслідок минувшини, з якою довелось стрінутися тут, на Україні, з перших же днів мого приїзду до Харкова. Уже в лютому 1919 року, пам'ятаю, довелося, окрім газетних статтів, дати особливий наказ по армії за моїм та товариша Межлаука, тодішнього Наркомвоєна України, підписом про росповсюдження в тодішніх частинах антисемітизм. Що в цьому смислі уявляла Україна під час Григор'євщини та білих і петлюрівщини, добре відомо.

Лизаветград, Олександрово, Фастів, Київ, Проскурів бачили таку величезну різню, такі жажливі знущання над жінками, старими й дітьми єврейського походження, пам'ятники чого й досі видно. Хто був у Фастові, той знає, що єврейська частина людности була спалена денікінцями. Нова економічна політика з іншими своїми негативними сторонами (звідси, звичайно, не треба робити висновку проти нової економічної політики, вона була потрібна й корисна, надзвичайно потрібна, історично необхідна) відбилася так само й на справі

антисемітизму. Розвиваючи вільну торгівлю, вона воскресила частину цих старих забобонів, що лежали під шаром інших революційних споминів. Це є одна з тих небезпек, що може загрожувати робітничому рухові на Україні й міцній спільці міста з селом, т. б. союзу пролетаріату з селянством.

В чому полягала сила української контр-революції в 1919 р.? Сила української контр-революції, починаючи з Махна і кінчаючи Денікиним, контр-революції всіх гатунків—і жовтоблакитної, й білої, й іншої—полягала в штучному протиставленню села—місту, православних—євреям, українців—росіянам. Цього ми ніколи не мусимо забувати. Тому біля спроб виявлення антисемітизму ми не можемо пройти мимо, обмежившись платоничним протестом. Ні! Антисемітизм—це величезне соціальне явище, яке заслуговує нашої уваги. Боротьбу проти нього треба провадити не тільки словами, а й ділом. Викорінювання цих помилкових поглядів, цього варварського почуття, цього виявлення середньовічного феодалізму—конче потрібне. Як це можливо? Треба знайти причини й коріння і вирвати з корінням це лихо. Коли висувається роля містечка, роля купецького елементу, цим самим, що б ми там не казали, буде підгодовуватись расова ворожнеча. Тому разом з пропагандою на словах, яка мусить бути в нас в цьому відношенню інтенсивною, треба піднести, розширити й поглибити кооперацію.

Доперва було сказано, що ми недосить зробили для промисловости, для сільського господарства, зокрема для землеустрою, і я ще раз мушу признатись, що ми маємо й такий гріх: у нас, на Україні, не було до цього часу звернуто належної уваги на кооперацію. Кооперація це той засіб, який, передаючи помалу торгівлю до рук кооперативного апарату, до якого увіходять робітники й селяне, усуне причини антисемітизму, усуне ворожнечу між містом і селом, протиставлення одної нації другій. Розвивати кооперацію споживчу сільсько-господарську, розвивати її, як найшвидче, найінтенсивніше—це висновок, який я роблю з свого п'ятирічного українського досвіду. Я мушу сказати, що зі старших товаришів чи, краще сказати б, з наших учителів, краще й більш від усього звернув увагу на кооперацію Володимир Іл'їч Ленін. Я знайшов у себе записочку, яку він мені один раз послав під час засідання Політбюро ЦКРКП, коли я, боючись, що його пропозиція не пройде (адже траплялось, що розуміючи значіння кооперації, не всі однаково думали про кошти, і був час, коли треба було давати бій), з свого боку запропонував йому спосіб обійти аргументи тої сторони. Він мені відповів: «в разі, коли я одержу поразку, тоді скористуюсь вашою послугою». Це маленький факт. Іл'їч звернув особливу увагу на кооперацію. Не дарма Володимир Іл'їч в минулому грудні знову повертався до кооперації в надрукованій недавно його статті. Кооперація дасть нам можливість здійснити шляхом постійного впливу держави соціалізм, який

ми пробували здійснити один час шляхом, так би мовити, давління згори, організацією нашого державного апарату. До певної міри шляхом бюрократичних заходів ми це пробували зробити, але нам не вдалося і нам треба було йти, з одного боку, по лінії державного соціалізму, державної промисловости, державних залізниць, державної зовнішньої торгівлі, а з другого—зміцнюючи кооперацію. На Україні зміцнення кооперації, окрім того значіння, котре вона має в Росії, багато значить для розкладу й знищення оцих спеціально місцевих, шкідливих моментів: антисемітизму і т. д.

Ніде містечко, ніде те, що ми називаємо міщанством, не відіграло й не відіграє такої ролі в господарському житті, як на Україні.

ХІ. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ.

Почасти з тою ж самою метою, попередження спроб протиставлення села—місту, українців—росіянам, «хохлов»—«кацапам», протиставлення, що відіграло величезну роль в руках контр-революції і може кожен день знову стати перешкодою на дорозі нашої революції—ми повинні дати правильне розв'язання національного питання. Маю на увазі всі ті дебати, що мали місце на 12-ім партійнім з'їзді, на українській партійній конференції, а також союзне будівництво, котре закінчилося союзною конституцією.

Так, до національного питання робітничого класу мусить ставитись надзвичайно чуло тут, на Україні, де вона є в більшості російська. Російський робітник не відчував національного гніту і в цьому вся небезпека. Як про російську інтелігенцію, навіть партійну, котрій незрозуміло почуття протесту і гніву проти національного пригнічення, так і про російських робітників можна сказати: їм потрібно зробити над собою певні зусилля, аби зрозуміти психологію українського народу.

Росія панувала. Вона захоплювала, вона асимілювала, вона примушувала всіх так чи інакше проходити через російський казан. І Росія, як пануюча нація, не розуміла обурення пригнічених, підлеглих націй. А нам це треба зрозуміти своїм розумом і своїм чуттям. Я говорю про російську частину нашої партії. Вона мусить рахуватись з національністю як з фактом, який підлягає аналізу, але якого, як факт, не можна відкидати, як не можна відкидати те, що є дощ, що є блискавка, що є грім,—яким чином виникають ці явища—це інша справа, але самі по собі ці факти запереченню не підлягають. Таким самим фактом є й нація, мова, національне почуття. Махнути рукою на це й сказати, що цього нема, що ті, які говорять про це—вони не інтернаціоналісти й т. ин.—неправильно й небезпечно. Інколи під таким інтернаціоналізмом затаюється почуття людини, яка, належавши до нації, що пригнічувалася, не знає національного

гніту. Це нагадувало б буржуазію, яка говорить, що експлоатації немає, але вона говорить так тому, що вона експлоатує, а експлоатацію відчуває той, кого експлуатують, т. б. робітники. Капіталіст завше буде говорити й навіть думати, що він зробив величезне благо для людства.

На цьому можна закінчити.

Тут—про що я ще спочатку прохав вибачення перед вами—не треба шукати підведення підсумків п'ятиліття. Коли від одної роботи мені доводиться безпосередньо переходити до другої, то в цей момент приготувати повний відчит за п'ять літ не можна.

Я тільки хотів би перед тим, коли мені доводиться лишити Україну після п'яťох років боротьби, вказати на те, що глибоко ввійшло у мою свідомість, що я вважав би, як старий російський і український революціонер, за потрібне, аби кожний з нас в своїй пам'ятній книжці зазначив для своєї щоденної роботи. Що до головної мети, то де ми не були б, тут—на континенті, чи за океаном, на Україні, чи в іншій якій-будь країні, ми продовжуємо працювати в інтересах трудящих мас України, трудящих мас Союзу Радянських Республік і трудящих мас всього світу.

Е. КВІРИНГ.

Крутий поворот чи розгортання попередньої роботи.

ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ.

Багатьом товаришам здається, що в нашій національній політиці настав різкий поворот, що ми круто повернули в бік націоналізму, особливо в галузі національної культури. Це зовсім не так. Спілка Республік є тільки більш досконала форма використання права нації на самовизначення в умовах пролетарської диктатури. Спілка більш яскраво й повно здійснює це право в новозмінених господарчих умовах. Те ж саме й що до національної культури. Правда, ми робимо значний поворот, переводячи держапарат на українське діловодство, але цей різкий перехід став можливим лишень завдяки нашій попередній роботі. Кожен розсудливий націоналіст (українець) повинен визнати, що українізація, заведена по петлюрівському, була фікцією. Українську культуру кілька сот літ душив царат. Зрозуміло, що українська культура мусила відстати від культури російської. Як же зразу тепер змінити цю різницю сил? Піднести українську культуру за рік за два на височінь російської—очевидно неможливо. Потрібна була велика підготовча робота в шкільній галузі, і найперше в школі початковій, щоб широко розгорнути українську культуру.

Ми можемо сказати, що за роки Радянської влади в ділянці закріплення й розвитку української культури зроблено дуже багато. І якраз ця пророблена підготовча праця дозволяє нам зараз зробити найсильніший натиск у бік поширення й поглиблення української культурної роботи в усіх галузях.

Про це нам скаже пророблена шкільна й видавнича діяльність.

Ш К О Л А.

На жаль, точних відомостей про національний склад шкіл Соцвиху за 20—21 р.р. немає. І тому ми не можемо дати повної картини повільної українізації школи. Але вже й ті відомості за 20—21 р.р. і 22—23 р.р. дають досить красномовні

цифри. Не дивлючись на те, що загальна кількість шкіл Соцвиху в 23 році зменшилася порівнюючи з 22 роком—з 19051 до 17121, т. б. на 1.930 шкіл,—кількість українських шкіл збільшилася—з 8970 (47¹/₂%) у 22 році до 10642 (62%) у 23 році. Другими словами: кількість українських шкіл збільшилася на 1672 школи, а кількість російських шкіл зменшилась з 6212 до 4419, або ж на 1783 школи. Зменшилась також кількість нацменів (з 1426 до 1055) і кількість шкіл мішаних (російсько-українських) з 2443 до 1005. Це свідчить про те, що в той час, коли за відсутністю засобів шкільна сітка значно скорочувалася за рахунок шкіл неукраїнських,—кількість українських шкіл продовжувала збільшуватися, складаючи 62%.

Який висновок з наведених цифр?

А той, що Радянська влада неухильно, рік за роком, рахуючись з професорськими силами, засобами й потребами населення, проводить українізацію нижчої школи, і що в цій українізації майже досягнуто цілковитого задоволення потреб українського населення. Відстали ще Донеччина та Харківщина, зате по Київщині 95—96% українських шкіл Соцвиху. Це в царині початкової школи. На вищих щаблях ми ще тільки-йно розпочали планову роботу, й тому там становище значно гірше.

ШКОЛА ПРОФОСВІТИ.

Вища школа іще, головним чином, школа російська. Із 42 інститутів—тільки 8 являються українськими, т. б. 20%, в них коло 7% загальної кількості студентів. Окрім цих 8-ми українських інститутів, іще в 7-ми інших інститутах є понад 10.000 студентів. Першими по українізації йдуть ІНО. З 8-ми українських інститутів—4 ІНО плюс 3 мішаних, що складає 50% усіх ІНО. Це свідчить про те, що українізація в вищій школі починається насамперед з підготовки вчителів.

Останнє особливо яскраво впадає в око на педкурсах, що готують учителів початкової школи.

З 72 педкурсів, з 11.682 слухачами, 32—цілком українські з 4.784 слухачами та 17 мішаних з 2.061 слухачем, що складає 45% українських курсів, а з мішаними, майже 70%. Ми готуємо вчителів української школи в українській школі, ось про що свідчать ці цифри.

На другому місці йдуть сільсько-господарчі школи. З 7-ми сільсько-господарчих інститутів—один український і один мішаний. Звичайно, що це мало. Краще стоять середні сільсько-господарчі технікуми. Тут з українським та мішаним навчанням є 15 технікумів з загальної кількості 35.

Інші вертикалі значно відстають. Мало це чи багато? Кожен русифікатор скаже, що це надто багато, бо це визначає планове, повільне захоплення вищої школи українцями

і звідси, очевидно,—вмірання російської вищої школи. І, навпаки, кожен шовініст-українець галасуватиме про примусову русифікацію аж до того часу, доки лишиться хоч один професор музики чи гістології, що читатиме лекції російською мовою. Комуніст—і російський, і український—мусить визнати, що ми, не хапаючись, перевели величезну роботу по українізації не лише початкової школи, але й середньої та вищої. Ніхто з нас не гадає, що українізацію школи можна обмежити тільки нижчими ступнями—для народу.

Але заразом із тим мусимо знати, що українізація середньої та вищої школи є неодмінно довготривалий, поступовий процес, який вимагає великої підготовчої роботи що до утворення відповідних кадрів учителів та пролетарського складу студентства. Було б донкіхотством українізувати наші медінститути з кадрами старих професорів і міським міщанським студентством. Така українізація була б сміховищем. Інша справа, коли ми, дібравши вже тепер до сільсько-господарчих інститутів 49% студентів-селян, українців, почнемо викладати більшість дисциплін українською мовою.

Як би не квапились найщиріші українізатори, але цей процес вимагає ще не одного п'ятиліття. Проте, чи визначає це, що через де-кілька років всі вищі школи на Україні будуть українізовані і що російська мова буде мати для української науки таке ж значіння, як, скажемо, в Німеччині або у Франції.

Треба бути запеклим шовіністом, щоб ставити собі такий ідеал. Ми вважаємо, що російська та українська культура злучені остільки ж міцно, як і робітниче-селянські маси обох Республік, і що це єднання, з розвитком української культури, не буде слабшати, а зміцнюватися, й обидві культури стануть взаємно цінними. Ми мусимо прагнути того, аби зберегти за українським юнацтвом можливість однаково засвоювати досвід обох культур. А це визначає, що кожний освічений українець мусить остільки ж добре володіти російською, як і українською мовою, і всі досягнення російської науки мусять стати досягненням української і навпаки.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ШКІЛ ПРОФОСВІТИ.

В цьому відношенні нашим школам далеко ще до нормального стану, при чому—соціальний та національний стан учнів залежить один від одного.

Міська буржуазія та міщанство—то здебільшого євреї й росіяне. Українці складаються переважно з селян і лише незначний відсоток з робітників.

Дуже опукло це виявлено в різних вертикалях вищих шкіл.

	Селян	Українців
Індустр. освіта	15,7 ⁰ / ₀	15,5 ⁰ / ₀
Сільсько-господарч. освіта	48,6 ⁰ / ₀	49,0 ⁰ / ₀
Соц.-економічн. освіта	10,4 ⁰ / ₀	10,6 ⁰ / ₀
Художн. освіта	33,3 ⁰ / ₀	18,2 ⁰ / ₀
Р а з о м	21,4 ⁰ / ₀	25,2 ⁰ / ₀

Коли взяти на увагу, що робітників у вищих школах є тільки 12,3⁰/₀, то ми зрозуміємо, що поліпшення класового складу учнів, рівночасно визначає й поліпшення національного складу. Про це яскраво свідчать цифри по Робфаках. На 1-е січня 21 року в Робфаках було: робітників 57,4⁰/₀, селян—32,2⁰/₀, службовців—7,0⁰/₀, інших—3,4⁰/₀, з них росіян—25,6⁰/₀, українців—50,8⁰/₀, євреїв—19,0⁰/₀, інших—3,8⁰/₀. Це вже значне наближення до національного складу, як що мати на увазі відсоток населення України.

В технікумах національний відсоток теж досить добрий: росіян—24,4⁰/₀, українців—46,2⁰/₀, євреїв—26,6⁰/₀, і знов таки це відношення залежить від соціального складу, а саме: робітників—31,4⁰/₀, селян—28,1⁰/₀, службовців—23,4⁰/₀, інших—17,1⁰/₀. В технікумах розподіл по вертикалях дає також типову картину.

Сільсько-господарчі технікуми по соціальному складу:

робітників—41,1⁰/₀, селян—32,1⁰/₀, інших—26,8⁰/₀.

По національному складу:

росіян—13,4⁰/₀, українців—81,2⁰/₀, інших—5,4⁰/₀.

Педагогічні курси:

робітників—19,7⁰/₀, селян—52,7⁰/₀, інших—27,6⁰/₀.

З них: росіян—13,2⁰/₀, українців—75,2⁰/₀, інших—11,6⁰/₀.

Медична вертикаль на всіх ступнях дає зовсім протилежну картину:

Медінститути:

робітників—9,4⁰/₀, селян—6,9⁰/₀, інших—82,7⁰/₀.

Національний склад:

росіян—14,3⁰/₀, українців—22,9⁰/₀, євреїв—60,5⁰/₀.

Медтехнікуми:

робітників—5,3⁰/₀, інших—94,7⁰/₀, селян не зазначено зовсім, можливо, що це помилка.

З них:

росіян—22,6⁰/₀, євреїв—77,4⁰/₀, українців не зазначено.

Про що кажуть ці цифри?

Перш усього про те, що соціальний склад наших вищих і середніх шкіл ще дуже далекий від робітничо-селянської більшості. Міське міщанство, стара й нова буржуазія переважає ще робітників і селян, а оскільки поміж міською буржуазією євреї займають домінуюче положення, то й відсоток їх у вищій школі досить значний. Тільки на протязі останніх років робітники та селяне починають здобувати вищу школу, й ця боротьба проходить з великим успіхом. Нові набори йдуть, головним чином, за рахунок пролетарських елементів, а це визначає, як ми бачили, зміну й національного складу.

МАЛЕНЬКИЙ ВІДСТУП.

Якою мізерною брехнею після оцих цифр є запевнення гром. Винниченка в його останній статті—Платформі—«єдиний революційно-демократичний національний фронт» у 1—2 ч.ч. «Нової України».

«Українська школа рішуче ліквідується, не декретом, але фактично, без гомону, систематичним зводжуванням її на стан «общерусской», з викладами російською мовою».

Справа, як ми бачимо, стоїть як раз навпаки. Без зайвого гомону, планово, методично ми проробили величезну роботу.

Українська школа росте від року до року. Росте не тільки школа Соцвиху, ростуть українські школи профосвіти. Ми поставили зараз зміцнити цей процес, українізувавши більшість ІНО і с.-г. інститутів, а гр. Винниченко, що сидить у Празі чи Відні, запевняє, що українську школу ми ліквідуємо.

УКРАЇНСЬКА КНИГА.

Такого ж характеру є міркування Винниченка й що до української книжки. Він каже:

«Української книжки на державний кошт майже не друкується, а приватню продукцію її всякими способами спиняється».

Подивимось, що видано Держвидатом на Україні, починаючи з 21 року. В 21 році, як відомо, книжка поширювалася в порядку державного постачання, й тому ринок не впливав на видавництво. З другого боку, виходила, головним чином, література масова—брошурочна. Отже, за рахунок держави для безплатного поширення Держвидатом України видано в 21 році:

Російською мовою . . .	2.023.941 примірників	43,48%
Українською мовою . . .	2.553.953	» 54,87%
Іншими мовами . . .	77.526	» 1,65%

Може 43% російських книжок це багато? Але хто є в стані спростувати той простий факт, що сотні тисяч робітників Харкова, Донбасу, Катеринославу, Миколаїва й інших—це росіяне, які не знають української мови. Чи можна спростувати той факт, що значна кількість українців все ж таки стежать за всіма галузями російської літератури.

Перейдемо до 22-го року, коли в книжковій справі вже панував НЕП.

Цього року Держвидат видав:

Російською мовою . . .	1.101.000 примірників	31%
Українською мовою . . .	2.502.000	» 69%

Ці цифри також говорять про те, що не тепер, після XII З'їзду, ми розпочинаємо культурну українську роботу.

Яка ж література видавалася на українській мові?

По педагогиці й психології.

З 27 книжок—23 українських—з тиражем 1.389.800 і російських з тиражем—85.000, ц.-т. українських книжок по педагогиці видано 94%. Це, головним чином, підручники, що видавались, звичайно, для української школи.

Дитяча література.

Українських 19 назв . . .	188.000	примірників	68%
Російських 8 » . . .	87.000	»	32%

Наші видання з цих двох груп особливо впадають в око. Старі спеціалісти починали русифікацію з дітей, а ми, «московські» комуністи, дали українській дитині перш усього дитячу книжку й підручник українською мовою.

Сільське господарство.

Українських 11 назв . . .	488.000	примірників	89%
Російських 3 » . . .	11.000	»	1%

Виходить, що й селянина ніхто не напихає російською літературою.

Історія.

Українських 7 назв . . .	148.000	примірників	85%
Російських 2 » . . .	25.000	»	15%

Отже історію, в тому числі й історію України, ми—більшовики—друкуємо майже виключно українською мовою.

Правда, що до медицини й ветеринарії, то справа стоїть гірше.

Тут надруковано українською мовою: 2 книжки—10.000 примірників—7%; російською мовою 22 книги—127.000 примірників—93%.

Я гадаю, що навіть при петлюрівцях довелось би дозволити ще кілька років викладати лекції з медицини й ветеринарії переважно російською мовою, як що, звичайно, припустити, що навіть за Петлюри чи гетьмана медицину треба було викладати. Та й слабенька ж, нарешті, русифікація. Адже не дуже багато людей займається медициною.

Гірше з книжками з боку соціального знання. В цій галузі на першому місці стоїть російська література, та й то, головним чином, тому, що Леніна й Троцького та інших всі читають в оригіналі радше, аніж в перекладі. Однак, це свідчить про те, що ми й досі ще не встигли зробити українську мову зброєю комуністичної пропаганди. Цей свій гріх ми знаємо й прагнемо його виправити, але я маю дуже великий сумнів, що це буде до вподоби панам шовіністам.